Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың шитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

«Шын» солуунуң 1994 чылдың бирги чартыынга чагыдылгазы чоруп турар. Чартык чылда – 3200, а 3 айда 1600 рубль

№ 180 (15154) ◆ 1993 чылдың сентябрь 24, пятница

Солунга ат салган шагы 22.45. Садар өртээ 10 рубль.

Самагалдайның 220 чыл оюнга

Тыва Республиканың Президентизиниң, Тыва Республиканың Дээди Совединиң, Тыва Республиканың Чазааның Тыва Республиканың чонунга Самагалдай суурнуң юбилейи-биле холбаштыр

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Эргим ада-чуртчулар!

Бо хүннерде бистер төөгүлүг болуушкунну — Самагалдайның ийи дакпыр юбилейин: эрте-бурунгу административ-политиктиг төвү болур оон 230 чыл оюн болгаш Тыванның шажын-чүдүлге төвү болур 220 чыл оюн демдеглеп турар бис. Тыва улустуң салым-чолунга Самагалдайның ролюн ажыр үнелеп көөрү берге-ле- боор.

1763 чылда аңаа Амбынноянның паараны үндезилеттинип тургустунган. Оч чыл өткенде Самагалдай хүрээзи тургустунган, Камбы ламаның шажын өргээзи аңаа турган. Административтиг эрге-чагырганы болгаш шажын-чүдүлгени нептередириниң одаан чаңгыс төпке мөөңнээн чорук Тыванның бүгү кожуннарын болгаш аймактарын каттыштырар арганы бергеи. Келир үеде тыва күрүнениң эге таваа оон эгелээн деп хөөредиг чокка чугаалап болур. 160 чылдар дургузунда амбын-ноянларның чыглыңган дуржулгазы Тыва Арат Республиканың күрүне тургузуунга дыка улуг чергезибиле ажыглаттыңган. Россия Федерациязының составында бистиң тускай догуниаан күрүне тургузуувусту чаартыг талазы-биле ажыл-чорудуунга, Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелиг белеткел-даа турган, бүгүде безин аңаа дедир ээп кээп турар бис.

Тыванның мурнуу талазында чугула кызыгаар байдалын ээлевишаан, Тыва биле Моол, Тыва биле Кыдат аразынга харылзаштырып турар роль-ду Самагалдай кезээде ойнап келген болгаш ону хевээр арттырбышаан. Тыванның Тибет-биле шажын талазы-биле харылзаазы эрте-ле ону дамчыштыр боттанып келген, тибет медицина, дуган-хүрээ архитектуразы, будда скульптураның уран үүлү дамчып келген. Мурнуу-чөөн чүктеп садыг караваннары маңаа кээп турган. Тыва мастерлер боттарының кылыгларын кыдат болгаш моол бараваннарга маңаа солчуп ап турганнар. Ол ышкаш Самагалдай Тыванның экономика болгаш культура талазы-биле улуг төвү болбушаан, моол база кыдат улустар-биле найыралды быжыглаарынга идигни берген дээрзин бо бүгү херечилен турар болгаш ындыг түнелди үндүрүп болур.

Чогум-на Самагалдайга Тываны Россияның протекторады кылдыр хүлээп алыр дугайында мерген шиитпир төөгүлүг ол байдалларда 1914 чылда хүлээп алдынган. Оон ынай, кажан даштыкы политиктиг байдал өскерилгенде, чартык хамаарышпас чорук-тан күрүне талазы-биле гускайлаң болур чорукче шилчиир, Тыва Арат Республиканы тургузар арганы ол берген.

Сталинизмниң карангы-дүмбей чылларында мунгаранчыг салым-хуу самагалдайжыларны база оюп эртпээн. Олар Тывага баштайгыларның бирээзи болуп, политиктиг массалыг репрессияларның аспаанга киргеннер, хан-дамырындан тудуш чаңчылдарындан, ёзулалдарындан, чүдүлгелериндеи, сүзүглелдериндеи болгаш бүзүреллериндеи чарлыры кайы хире берге дээрзин боттарынга ожаап көргеннер. Ынчалзажок амыдырал оон аарбергелери-биле болгаш чырыткылыг талалары-биле уламчылап турган. Чаартылгаларның салдар-халдавыры болгаш техниктиг депшилге көдээниң овур-хевирин чоорту өскертипкен. Көдээнің улам ынай хөгжүдеринге, чаартырынга болгаш амыдралдың байдалын хандырарынга Тыванның хөй национадлыг кижилери киришкен.

Амты Самагалдай — ол дээрге улуг Тес-Хем районнуң административтиг төвү-луу, ук район мал ажылында байлак чаңчылдары-биле, салгал дамчаан аныяк хойжуларынга, тевежилериниг, саанчыларынга болгаш чылгычыларынга дуржулгазын хумагалыг дамчыдып чоруур хоочуннар-биле алдаржып турар. Республикада сураглыг кижилериниң чурту-дур. Совет Эвилелиниң Маадчы Хомушку Чүргүй-оол дыка үр үеде аңаа чурттап база ажылдап турган. Чурукчу Сергей Ланзының, эртемденнер Александр Кунаанның болгаш Юрий Аранчынның күш-ажылчы оруу оон эгелээн. Бөгүн ында салым-чаяанныг аныяктар өзүп турар, самагалдайжыларның алдарлыг чаңчылларын уламчылап, Тыванның чаартылгазынга идепкейлиг киржирлер.

Демократтыг чаартылгаларны, экономиктиг реформаны чорударының, культураны болгаш чаңчылдарны катап тургузарының хөрээнге, бот-башкарылганы хандырарынга Самагалдай кезээлеги ышкаш, республикага баштайгыларының бирээзи болур дээрзинге бүзүрел турар бис.

Хүндүлүг хамаатылар! Самагалдайжылар! Тываның бурунгу найысылалының ийи дакпыр юбилейи-биле силерге байыр чедирип тур бис. Силерге аас-кежиин, кадыкшылды болгаш бистиң республиканың чаагай чоруу дээш күш-ажылга чедиишкиннерни күселивис.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИ

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАА

Россия Федерациязында политиктиг байдал дугайында Тыва Республиканың Чазааның МЕДЕГЛЕЛИ

Тыва Республиканың Чазаа Москвада сөөлгү болуушкуннарны шыңгыы дүвүрелбиле көрүп турар. Эрге-чагырганың аңгы-аңгы федералдыг адырларының аразында чөрүлдээлер баш удур биллиннмес уржуктарны таварыштырып болур Конституция кризизинге шуут чедирген. Чугаа болза российжи күрүнеге херек кырында кыжаныышкынның дугайында бооп турар-дыр. Хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың аразында удур туржуушкуннуң чыллагаанларының дугайында чаңгыс аай эвес уткалыг хөй үүлдерни чугаалап болур. Чуртка демократтыг эргелеп башкарылганың тургустунарының эгезинде Россия Федерациязының Дээди Соведи болгаш Президентизи чөпшээрежилгени чедип ап турган. Ынчалза-даа оон соонда болуушкуннар оларның аразынга чидиг чөрүлдээлерге болгаш месилдежиишкиннерге чедиргени дыка хараадаңчыгдыр.

Бистер Россия Федерациязының Президентизиниң конституциялыг болгаш экономиктиг реформаларны шапкынчыларынче утланыышкының, политиктиг мунгаштаныышкынны ажып эртеринче, хай-чагырга чок, корум-чурум чок чорукту болдурбазынче, Россия Федерациязының Конституциязының чарылбас кезээ болур Федеративтиг кереге үндезилээш, чаңгыс эрсеткилдиг чорукту болгаш национал чөпшээрежилгени камгалаар талазы-биле оон кылыр ужурга таварышкан шиитпирлиг базымнарын билбишаан, деткип турар бис.

Бистер конституциялыг тайбың чорукка үндезилээш, кризисти дүрген-не ажып эртеринге идегелиисти илередип база тургустунган байдалдан үштүнүп үнериниң аргазы месилдежиишкининиң киржикчилериниң аразынга боттуг чугаа кылырын катап эгелээри болур деп көрүп турар бис. Оон түңнели болза Федерация Чөвүлелиниң 1993 чылдың сентябрь 18-те бирги хуралынга Б. Н. Ельциниң чугаалааны ышкаш Россия Федерациязының чаа парламентизин болгаш Президентизин хүүсаадан эрте сонгуурунуң дугайында дугуруштунган шиитпир болдуп үжүрлүг. Россияның, оон хөй национадлыг улузунуң эрге-ажыктарын барымдаалаш, ындыг дугуржулганы чедип алырынга бот-боттарынга удуп туржуп турар талаларның политиктиг тура-соруу, хамаатты быжыг туружу болгаш мерген угаанмедерели четчир деп санап турар бис. Шак ындыг чөпшээрежилгеге белен чорук демократияның принциптеринге беленинің дугайында, Федерацияның келир үеизиниң дугайында оларның үгүлгаларының боттуунуң бадыткаашкыны болур.

Тыва Республиканың Чазаа Россия Федерациязының, Тыва Республиканың күрүне суверенитединин дугайында Декларацияларга болгаш Федеративтиг кереге бердингенинин дугайын медеглеп, иштилелге политиктиг быжыг байдал, эрге-хоойлу камгаладын хандыраары, кижилериниң эргелерин, хосталгаларын болгаш айыл чок күрүүн камгалаары дээш туржуп, республиканың хамаатыларын быжыг туруштуг чорууң көргүзеринче болгаш бүгү күжениишкиннерин экономиктиг реформаларны хыналадырынче, улус ажылагайының кол-кол адырларының чогумчалыг ажылдаарынче, дүжүт ажаалдазын болгаш хышка белеткелдиг чедиишкиниг доозарынче угландырарын кыйгырып тур.

Чазак чоокку үеде Россияның төвүнге социал-политиктиг сидгиишкиннерде болгаш чөрүлдээлерден республиканы болгаш оон чонун камгаларының механизмин ажылдап кылырын болгаш Тыва Республиканың күштүг бооп турар Конституциязынга чогуур эдилгелерни кылыр талазы-биле хоойлужудулга иниңнативазын киирер деп бодап турар.

Тыва Республиканың Чазаа бүгү хамаатыларны, политиктиг партияларны, шимчэшкиннерни болгаш хөй-ниити организацияларын республикага национал чөпшээрежилгени болгаш оожургаалды хандырар талазы-биле хемчеглерни билир болгаш деткиир дээрзинге идеген кыйгырып тур.

Тыва Республиканың Президентизи — Чазааның Даргазы. Ш. ООРЖАК.

1993 чылдың сентябрь 23. Кызыл хоорай.

РФ-тиң ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫНГА ХАМААРЫШТЫР

МОСКВА. РосИТА—СЧТАның корр.). Россияның дагжыларының хамаарышпас профэвилелиниң чөвүлел хуралы бооп, аңаа медеглел хүлээп алган. Хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганың аразында узамдыгыышкыныг демисел экономиканы быжыктырарынга идиг бербес болгаш күрүнениң үндезинин кошкадып турарын ында демдеглээн.

Эрге-чагырганың бүгү адырларындан боттарының дорт хүлээлгелерин күүселерин азы бир эвес ону шыдавас болза, халажып дүжерин негээр үе келгенни ол документтиде чугаалап турар. Бир эвес Президент, РФ-тиң Дээди Соведи, Чазаа боттарынга алган хүлээлгелерин күүсеттпейн баар болза, Россияның ДХП-зи улустуң күзел-чүүкүүн дыннаар хөөн чок кижилериниң орнунга катап сонгулдаларны чорудары азы дүжүрери дээш кампаниягa каттыжар апаарын чөвүлел хурал медеглээн.

* * *

МОСКВА. (Крим—ПРЕСС). Чуртта тургустунган политиктиг байдалга холбаштыр РФ-тиң Айыл чок чорук министерствозунуң удуртулгазы болгаш хууда составы Россия Федерациязының «Айыл чок чорук дугайында», «Күрүнениң айыл чок чоруунуң федералдыг органнарының дугайында», «Россия Федерациязынга дүрген истелге ажыл-чорудулга дугайында» күштүг бооп турар хоойлуларын ёзугаар, оларны хажык чокка сагып, хөделип турар.

Күрүне кызыгаарларын камгалаарының чурумун быжыглаарының, өнчүк-чөнгээлиг үүлгедиишкиннерни болдурбазының, чуртче боо-чепсекти, частыг үүлдерни, наркотиктиг будумаларны кизи сөөртүүрүн болдурбазының талазы-биле чугула хемчеглерни ап чорудув турарын РФ-тиң Айыл чок чорук министерствозунуң дыңнадында чугаалап турар.

* * *

МОСКВА. (РосИТА—СЧТАның корр.). Россия Федерациязының Парлалга болгаш информация министерствозу Президентиниң Чарлыын бүрүү-биле деткип турарынга дугайын тускай медеглээн. Ол дугайын Парлалга болгаш информация министрниң бирги орлакчызы Давид Цабрия дыңнаткан. Ол Россияның бүгү массалыг информация чепсектерин боттарының ажылынга массалыг информация чепсектериниң дугайында Хоойлуну шыдыгы сагыныынче кыйгырган.

Россия Федерациязынга конституциялыг үе-чада аайы-биле реформаның дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң ЧАРЛЫЫ

Чурттуң күрүне болгаш иниитилел айыл чок чоруунга-кыжаны берген политиктиг байдал Россия Федерациязында тургустунган.

Социал-экономиктиг реформаларны боттандырарынга дорт, удур хөделиишкиннер. Россия Федерациязының бүгү улустуң соңгуп алганы Президентизиниң политиказынга Дээди Советтиң күн бүрүде ажыы-биле удур туржуп турары. Министрлер Чөвүлелиниң орнунга күүсекчи эрге-чагырганы шуут боттандырар дээн кордаашкыннар Россия Федерациязының Дээди Совединде кижилериниң хөй кезиниң база оон удуртулгазының чамдык кезиниң Россия чонунуң 1993 чылдың апрель 25-те референдумга илергейлээн күзел-соруун ажыы-биле тоон көрбейн турарын тодазы-биле херечилеп турар. Референдум дугайында Хоойлу ыдыг янзылыг каржызы-биле хажыттынган, ук хоойлуну ёзугаар Бүгү-россияның референдумунуң хүлээп алган шиитпирлери дээди юридиктиг күштүг болур, кандыг-даа бадыткадыышкынга кирбес болгаш оларны Россия Федерациязының бүгү девискээринге ажыглаары алган болур ужурлуг.

Съезд болгаш Дээди Совет үүгле күүсекчи эвес, а харын сул-даа эрге-хүлээлгелерин боттарынга алыр дээш удаадараа болгаш идепкейлиг күжениишкиннерни ап турар.

Ол-ла үеде олар Федеративтиг Кереэни боттандырарының хоойлу үндезинин турганы-биле, хаан-даа Россия чонунуң федеративтиг бүгүүжүрүне чамдыкта шиитпирлерни алдаар ап турарлар.

Россия Федерациязында конституция реформазы херек кырында соксаттынган. Чаа Конституцияны хүлээп алыр дугайында Россия Федерациязының улус депутаттарының съездилериниң шиитпирлеринге Дээди Совет шаптык ужураштырып турар.

Дээди Советтиң хүн бүрү-деги ажылынга оон регламентизи, шиитпирлер белеткээринин болгаш хүлээп алырының чүүмү үргулчу хажыттыны-дыр. Сессияда олурушпайн турар депутаттар ойнуга бадылаар чорук оон ажылында аңаа практика апарган, ол дээрге чонуун төлөөлежилгезин херек кырында чок болдуруп турары ол.

Россия Федерациязының конституусчу тургузуунун үндезиннери: улусчу эрге-чагырга, эрге-чагыргаларны аңгылаары, федерализм ындыг янзылыг үзүктаттының турар. Россия Федерациязында парламентаризмин принципи тургустунуп база быжыгып чадап чыда ындыг янзылыг хажыттынып турар.

Тургустунуп келген ындыг байдалларда Съезд биле Дээди Советтин талазындан болгаш Президент биле Чазактың талазындан боттарының аразында удур тургуушкунну соксадырының, а ол ышкаш күрүне эрге-чагырганың арга-шинек чок болу берген ажып эртеринин кара чаңгыс шын болгаш улусчу эрге-чагырга принципинге дүгжүп аргазы болза, Россия Федерациязының чаа парламентизин сонгуулдаларын доп-доран чорударының дугайында саналды Президентиге каш удаа тургузуп келгеннер.

Бодунуң салым-чолун бодуу шиитпирээр арганы чонга бербейн турар политиктиг моондактаашкынны чок болдурарынче чүткүвүшаан;

Дээди Советтиң болгаш Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизинин ажылының үре-түнней чок парламентижи стандарттарының шыларын өөренип көрбүшаан;

эрге-чагырганың хоойлужудулга адырының тургусканы чөрүшкек нормаларын ужур барымдаалап эдерериниң орнунга Россияның болгаш оон улустарының айыл чок чоруу дээди үнелиг үүл болуп дээрзин кичээнгейге албышаан;

Россия Федерациязының чаңгыс эвин болгаш бүрүн-бүдүн чоруун камгалап арттырар;

чуртту экономиктиг болгаш политиктиг кризистен үштүп алыр;

Россия Федерациязының күрүне болгаш иниитилел айыл чок чоруун хандырар;

күрүне эрге-чагырганың ат-алдарын катап тургузар сонгулга-биле.

Россия Федерациязының Конституциязының 1, 2, 3 болгаш 121-5 үүлдеринге база 1993 чылдың апрель 25-те референдумунуң түңнелдеринге үндезилээш,

доктаадырым болза:

1. Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизинин болгаш Россия Федерациязының Дээди Совединин хоойлужудулга, айтыышкын үндүрер болгаш контроольдаар эрге-хүлээлгелерин боттандырарын ара соксадыр. Россия Федерациязының чаа ийи палаталыг парламентизинин—Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының ажылдап эгелээринге база оларның чогуур бүрүн эргелерни боттарынга алырынга чедир Президентиниң чарлыктарын болгаш Россия Федерациязының Чазааның доктаалдарын удуртунга болдурар.

Россия Федерациязының Конституциязы, Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлужудулгалары бо Чарлыкка чөрүшкек эвес үүлдери-биле күштүг бооп артар.

Россия Федерациязының хамаатыларының Конституция болгаш хоойлулар-биле айтып доктаатканн эргелерин болгаш хосталгаларын магадылап камгалаар.

2. Конституция комиссиязы болгаш Конституция Чөвүлел хуралы Конституция комиссиязының ажылчын бөлүктерининн сумелеринге дүүштүр Россия Федерациязының Конституциязының чаңгыс аай дүгүруштунган төлевилелин 1993 чылдың декабрь 12-те чедир киирип келир.

3. Конституцияны болгаш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга сонгулдалар дугайында Хоойлуну хүлээп алыңнга база ол Хоойлуга үндезилээш, чаа сонгулдаларны эрттиреринге чедир кылыр үүлдер болза:

— Конституция Чөвүлел хуралының 1993 чылдың июль 12-де үүлдүг деп көргени Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелинге үндезилээш белеткээн «Шилчилге үезинде эрге-чагырганың федералдыг органнарының дугайында» Дүрүмну күштүг болдуруп киирер;

— «Шилчилге үезинде эрге-чагырганың федералдыг органнарының дугайында» Дүрүмде көрдүнген бүгү бүрүн эргелер-биле кады Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының палаталарының албан-хүлээлгелерин Федерация Чөвүлелинге дамчыдып баар;

Федерация Чөвүлели Күрүне Думазынга сонгулдаларны эрттиреринин соонда айыттынган бүрүн эргелерни боттандырын эгелээрин доктаадыр.

4. Россия Федерациязының улус депутаттарының болгаш Конституция Чөвүлел хуралының ажылдап кылганы «Күрүне Думазының депутаттарының сонгулдаларының дугайында» Дүрүмну күштүг болдуруп киирер.

Айыттынган дүрүмну ёзугаар Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга сонгулдаларны чорудар.

Федералдыг Хурал Россия Федерациязының Президентизиниң сонгулдаларының дугайында айтырыгны чугаалажып көөр.

5. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга сонгулдаларны 1993 чылдың декабрь 11-12-де чорударын доктаадыр.

6. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга сонгулдалар талазы-биле Төп сонгулда комиссиязын тургузар болгаш адаанда турар сонгулда комиссияларының бүрүн эргелериниң хемчээли-биле сонгулдаларны организастаарын болгаш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга сонгулдаларны эрттирер үеде Россия Федерациязының хамаатыларының сонгулдаа эргелерин хандырарын аңаа хаглыр.

Бүгү күрүне органнары болгаш албан-дужаалдыг кижилер Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга сонгулдалар талазы-биле сонгулда комиссияларынга эргежок чугула деткимче-дузаламчыны көргүзер болгаш Күрүне Думазынга сонгулдаларны болдурбазынче угланган кымнын-даа талазындан кылдыңган кандыг-даа шаптыктаашкыннарны болгаш хөделиишкиннерни бүрүү шаап, соксадыр.

Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелерин боттандырарынга шаптыктаан кижилерге РСФСР-ниң КК-зының 132-ги үүлү-биле кеземче херээ ыыгаар.

7. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга сонгулдалар эрттиреви-биле холбашкан чарыгдалдарны Россия Федерациязының республика бюджединге хамаарыштырар.

8. Россия Федерациязында субъектилерде эрге-чагырганың сонгулдалыг органнарының бүрүн эргелери хевээр артар.

9. Россия Федерациязының улус депутаттарының бүрүн эргелерин соксадыр. Россия Федерациязының улус депутаттары турган хамаатыларның эргелери, оон иштинде күш-ажыл эргелери магадылаттынар.

Хамаарышпас күрүнелерниң демнежилгезиниң киржикчизи күрүнелериниң парламентилер аразының ассамблеязының пленарлыг хуралдарынга Россия Федерациязының делегаттары — улус депутаттарының база оон комиссияларында төлөөлекчилериниң бүрүн эргелери Россия Федерациязының Президентизи бадыткаар.

Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизинин Конституция комиссиязының кежигүү бооп турар Россия Федерациязының улус депутаттары комиссияның составынга эксперттер бооп ажылдаарын үргүүлел болуулар.

Россия Федерациязының Дээди Совединин аппаратының ажылдакчыларын болгаш хандырылга ажылдакчыларын 1993 чылдың декабрь 13-ке чедир шалыңнарын арттырбышаан, шелээлеп болуулар.

10. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының ажылдап эгелээринге чедир Россия Федерациязының Конституция судунуң хуралын чыыдырбазын саналдаар.

11. Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели — Чазаа бо Чарлык-биле киирген өскерилгелерни болгаш немелделерни барымдаалаш, удуртулга болдурар.

14. Россия Федерациязының Иштики херектер министерствозу. Россия Федерациязының Айыл чок чорук министерствозу Россия Федерациязының Камгалал министерствозу Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели —Чазаа күрүне эргелед башкарылгазының органнарының үзүксоксаал чок болгаш дугуруштунган ажыл-чорудулгаын хандырар.

Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлели — Чазаа Россия Федерациязының Дээди Совединге чагыртып турган бүгү организацияларны болгаш албан черлерин бодунуң эргезинге алыр болгаш чавактың чогуур структуралары-биле дакпырлажы бербезин бодап, оларга эргежок чугула эде организастаашкынны кылыр. Хостаттынган ажылдакчыларны ажылга киирер талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алыр. Күштүг бооп турар хоойлужудулгада тургузукчу ажылы көрдүнген болганда, Россия Федерациязының Дээди Совединин кайы-даа адырлар тургузукчу бооп турар бүрүн эргелеринге хамаарыштыр салгаар эргелиг болуруп боттандырар.

12. Россия Федерациязының Төп банкызы Россия Федерациязының федералдыг Хуралының ажылдап эгелээринге чедир Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыктарын Россия Федерациязының Чазааның доктаалдарын удуртулга болдурар болгаш Россия Федерациязының Чазаанга отчеттуг болур.

13. Россия Федерациязының Чингине прокурорун Россия Федерациязының Президентизи томуйлаар болгаш ол Россия Федерациязының чаа сонгудар Федералдыг Хуралы ажылдап эгелеңге чедир Президентиге отчеттуг.

Россия Федерациязының прокуратура органнары боттарының ажыл-чорудулгазынга Россия Федерациязының Конституциязын, а ол ышкаш күштүг болуп турар хоойлужудулганы бо Чарлык-биле киирген өскерилгелерни база немелделерни барымдаалап удуртулга болдурар.

15. Россия Федерациязының Даштыкы херектер министерствозу Россия Федерациязының федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга сонгулдаларны эрттиреринин эргежок чугулазын Россияның салым-чолу, чечектелип хөгжүүрүнүн болгаш оон хамаатыларының чаагай чоруунун эрге-ажыктары кымга-ла эргим болдур, олар шуптузу билирлер боор деп бүзүрелди илеттим.

Чурттуң салым-чолунга эргилделиг бо үеде Россияның хамаатыларын бодунуң Президентизи деткиирин диледим.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Кремль.

1993 чылдың сентябрь 21, 20.00 шак.

Кышка белеткел

БЕРГЕДЭЭШКИННЕР ТУРЗАЖОК...

Республиканың найысылалы Кызыл хоорайда чурттал̈га фондузу хире-чергези-биле эвээш эвес. Хоорай Советтинге хамааржып турар улуг-биче бажыңнарның саны—859. Оларның 628-и чаагайжыттынмаан, эрги ыяш бажыңнар болур. Изиг суг чок бажыңнар 64. Бо бажыңнарда нинтизи-биле 13 муң 550 ажыг квартира бар, оларда 43 муң 207 кижи чурттап турар.

Бо каш сан-чурагайлардан безин алгаш көөрге, хоорайның чурттал̈га фондузу кайы хире улуг хемчээлдигил деп чүве билдине бээр. Бо бүгү бажыңнарның үүрмек септелгези, одалгазын, изиг, соок суун харыылаан орар бистин коллективке оон-даа өске айтырыглар хамааржыр. Шагбаанда тудуп каан барак бажыңнарын фондуда кирип турар ийи-чаңгыс-даа өг-бүле чурттаар бажыңнарның арыгланыр болгаш бок төгер черлери, нинти санитар байдалы дээш, оон-даа өске айтырыглар чурттал̈га-коммунал ажылагыйынга хамааржыр.

Хоорайның чурттал̈га бажыңнарының капитал болгаш үүрмек септелгези чыл келген тудум элээн нарыдап орар деп чүвени чуун-даа мурнунда чугаалаар аваар. Септелгеге ажыглаар акша-хөрөңгинин өй-шаанда үнмейн база эвээжеп орарындан, элээн хөй бажыңнар чогуур үезинде септеттинмейн, дараазында чылдарже шилчиттинип турар. Чижээлээрге, эрткен чылын септелгенің акшазын чайның барык ортан үезинде тускайлап бергенинден, септелге ажылдарын орайтап эгелээр ужурга таварышкан бис. Оон кадында дуржулгалыг слесарларның, каниакчыларның болгаш сантехниктерин чедишпези, кывар-чаар материалдарның өртек-үнезинин улгатканы, бистің автотранспортувустун болгаш өске-даа техникавыстың эргижирен баксырааны ажылга саат ужураштырып турар.

Бо чайын септелгенің акша-көпеезин чогуур үезинде тускайлап бергенинин ачызында артык кезектерни чогуур үезинде тыптынып ап, планда көрдүнген ажылывыстың хөй кезини чогуур үезинде кылып алган бис. Ылангыя чылылыга системазын чаартыр, эде дериир талазы-биле авария-септелге албанының коллективи улуг ажылды кылган. Чурттакчыларның кирген чагыгларын, негелде-хомудалдарын барымдаадап көрүп турган, изиг суг дамчыдылгазының системазын барык бүрүн септеп кылган. Ам дээрезинде биске батарея суу агар азы соок бооп турарынга хамаарыштыр хомудалдар келбейн турар. Ынчангаш кыштың байдалы кандыг болурун база хоорайның электри станциязының канчаар ажыллазын санаваска, чогум биске улуг негелле-хомудалдар келбес боор деп санап турар бис. Үүте дээрге хоорайның магистрал болгаш бажыңнар иштинин чылылыга системазының септелгези моон мурнунда чылларда турганынга деннээрге черле чүгээр септеттингеН.

Хоорайның коммунал ажылагыйының ажыллакчылары, бистер чурттакчы чоннуң таныштыр, ыраккы Кара-Хөл сумузундан Тываның төвү Кызылда, ажылчын хоорай Ак-Довуракта болгаш өске-даа хоорайларда, суурларда ажылдап, чурттап чоруур алдаратты башкылар, артистер, чогаалчылар, тудугжулар дээш, оон-даа өске мергежилдің кижилери хөй. Бо удаада Ак-Довурак хоорайда ажылдап турар Кара-Хөлдүң оглу Сентябрь Чимитович Хертек-биле солунның номчукчуларын кыска таныштырайн.

Школага өөренип, кадыр-берт Кара-Хөлдүң кыдыынга ада-иезинің мадын кадаржып, Сентябрь Чимитович 18 харлыынга чедир аңаа өөүп келген. Шериг албаны эттиреři-биле ол ада-иезинин өөнден «ужуп» үнүпкен. Бодунун хамааты хүлээлгелимныг аныяк оол училищени кызыл диплом-биле доозуп, калбак билигниң мергежилин чедип алган. Харыы угда тракторист-машинист, чолаачы шынызылганы холга алган.

Училище дооскан соонда, Сентябрь Хертек Кызыл хоорайның тускай почта салбыныштинде Сентябрь Чимитович Ак-Довурак хоорайның төп амнелгезинин дүрген дуза чедирер салбырында чолаачылап турар.

Дүрген дуза машиназының чолаачызы харыысалгалыг, кижилерниң амы-тыны дээш дүн-хүн чок дежурныйлап ажылдаар. Эмчи дузазы диптинде Сентябрь Чимитович Ак-Довурак хоорайдан, Кызыл-Мажалыктан болгаш көдээ суурлардан эмчи дузазы дилеп, телефон долгап кээр, Сентябрь Чимитович дуза дилээн кижиниң адрезин картадан ылавылап алгаш хаптар. Сөөлгү үеде ол Ак-Довурак хоорайның, Кызыл-Мажалык суурвун кудумчу бүрүзүн бидир, карта-даа хереглевес апарган.

Ажылдап келген чылдарында ол эш-өөрүнге, коллективинге үргүлчү мактадып келген. Оон машиназы кезээде белениниң шугумунга турар.

Сентябрь Чимитовичниң өөнүн иштн эмчи сестразы. Кайызы-даа эмчиде үр чылда чоннуң кадыы дээш бараан бооп чоруурлар. Олар үш ургуну азырап өстүрген, найыралдыг өг-бүле.

Кезээде омак-хөлүг, чазык-чаагай чаннап чоруур Сентябрь Чимитович Хертек чоокта чаа 50 харлаанын эш-өөрү, дөргүл-төреллери-биле демдеглеп эрттирген. Оон юбилейин таварыштыр кадыкшылды, ажыл-ижинге чедишкиннерни күзеп каалы, эргим номчукчу.

Хоюг-оол МОНГУШ.

МАКТАЛДЫГ ЧОЛААЧЫ

Эки кижилер дугайында

Бай-Тайга кожуунунуң ыраккы Кара-Хөл сумузундан Тываның төвү Кызылда, ажылчын хоорай Ак-Довуракта болгаш өске-даа хоорайларда, суурларда ажылдап, чурттап чоруур алдаратты башкылар, артистер, чогаалчылар, тудугжулар дээш, оон-даа өске мергежилдің кижилери хөй. Бо удаада Ак-Довурак хоорайда ажылдап турар Кара-Хөлдүң оглу Сентябрь Чимитович Хертек-биле солунның номчукчуларын кыска таныштырайн.

Школага өөренип, кадыр-берт Кара-Хөлдүң кыдыынга ада-иезинің мадын кадаржып, Сентябрь Чимитович 18 харлыынга чедир аңаа өөүп келген. Шериг албаны эттиреři-биле ол ада-иезинин өөнден «ужуп» үнүпкен. Бодунун хамааты хүлээлгелимныг аныяк оол училищени кызыл диплом-биле доозуп, калбак билигниң мергежилин чедип алган. Харыы угда тракторист-машинист, чолаачы шынызылганы холга алган.

Училище дооскан соонда, Сентябрь Хертек Кызыл хоорайның тускай почта салбыныштинде Сентябрь Чимитович Ак-Довурак хоорайның төп амнелгезинин дүрген дуза чедирер салбырында чолаачылап турар.

Дүрген дуза машиназының чолаачызы харыысалгалыг, кижилерниң амы-тыны дээш дүн-хүн чок ажылдаар. Эмчи дузазы диптинде Сентябрь Чимитович Ак-Довурак хоорайдан, Кызыл-Мажалыктан болгаш көдээ суурлардан эмчи дузазы дилеп, телефон долгап кээр, Сентябрь Чимитович дуза дилээн кижиниң адрезин картадан ылавылап алгаш хаптар. Сөөлгү үеде ол Ак-Довурак хоорайның, Кызыл-Мажалык суурвун кудумчу бүрүзүн бидир, карта-даа хереглевес апарган.

Ажылдап келген чылдарында ол эш-өөрүнге, коллективинге үргүлчү мактадып келген. Оон машиназы кезээде белениниң шугумунга турар.

Сентябрь Чимитовичниң өөнүн иштн эмчи сестразы. Кайызы-даа эмчиде үр чылда чоннуң кадыы дээш бараан бооп чоруурлар. Олар үш ургуну азырап өстүрген, найыралдыг өг-бүле.

Кезээде омак-хөлүг, чазык-чаагай чаннап чоруур Сентябрь Чимитович Хертек чоокта чаа 50 харлаанын эш-өөрү, дөргүл-төреллери-биле демдеглеп эрттирген. Оон юбилейин таварыштыр кадыкшылды, ажыл-ижинге чедишкиннерни күзеп каалы, эргим номчукчу.

Хоюг-оол МОНГУШ.

◆Хууда бодал

КАНЧАЛЗА ЭКИЛ?

● Көдээнин ишчилеринде байдал нарын. Ынчангаш шимченгир саарылга кылырының эптиг орудтарын тургузары чугула ●

Бодумнуң алыс дооскан эртемим көдээ ажыл-агыйы-биле холбашкан, ынчалзажок бо хүннерде өске бүдүрүлге черинде ажылдап чор мен. Ынчалза-даа солуннардан, радиодан көдээ ажылагый талазы-биле амыдыралды, айтырыгларны сонуургап турар мен.

Бистің республиканың ажыл, амыдыралының кол угланышкыны— көдээ ажылагый болгай, ынчан кээрде кол кичээнгейни оон айтырыгларынче, сорулгаларынче угландырары чугула, ылангыя дүн-хүн чок ажылдаар малчыныарже, нинти черле мал ажылынче.

Аъш-чем, ийик-хеп өртээнин хүн бүрү өзүп турары тоолда-биле дөмей болган чүве-дир, ынчаарга чамдык кижилернин ап турар шалыныың хемчээли ол өртектерге шуут дүүшпейн турары кайгамчык. Бүдүрүп алган дүгүвүстүн, эдливистин, сүдүвүстүн садыг-саарылгазы база чорбайн турар. Эрткен чылын дужаттынган дүктүн акшазын ажыл-агыйлар ам-даа санажып ап шылаваан, амгы үеде ол акша, билир-ле болгай бис, үне чок. Чепле ынчаш республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозу дорт хемчет алыр, хөделир, кандыг-бир түннелге келир үеин келбээн бе?

Бо чылдың сентябрь 14-те үнген «Шынга» Чуккай Ойдупая «Тараа болгаш өртектер дугайында чүве билге чогуурул» деп эгелиг үүл бижээн чүве. Тарааны садып алырының өртектерин сүмелээн, ынчангаш ол өртектерин мен маная катаптавас мен.

Колхоз, совхоздар ол өртектер-биле бүдүрген продукциязын садып-саарар, а ол садып-саарган продукциязының өртээн ол-ла доразан санажып ап шыдаар бе ынчаш? Азы чанчыгып калганывыс-биле, 1994 чылче шилчий бээр бе? Чугле тараа эвес, эт, сүт, дук база-ла ындыг байдалдыг.

Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл девискээринде чаъстыг чай болган, сиген, тарааның өскенин кижи магадап хаммас, ынчалзажок мал чемнинің белеткели ындыг-ла эки эвес. Тараа шоолуг бышпаан, чүгле мал чеминге өй болза хөөнү-ле, а чиир тараа чок болуру чадавас, мону канчаар көрүп турарыл? Ажаан четтикпейн турувуста, хар адаанче кирери чадапчок. Ажыл-агыйлар машинатехниканың, комбайнларның артык кезектерин чедир тып албаан болур-дур, тып шыдавайн турар база ол ышкаш кывар-чаар материалдарның өртек-үнезинин улгатканының түннелинде оон өртээнге барык күш четпейн турар. Эрткен чылын киирип алган орулга чогундан, акша-төгөрикке бергедеп турарлар, бо бүгү байдал көдээнің ишчилерни дувүрелип турар, оон кадында бичин ажылдап алган акшазы «коммерсант бис» деп санаттынып турар кижилерниң холунче улуг өртектер-биле садып алган үүлдериче кире бээр, а банкыда акша эргилдезин чорбайн турар. Хереглекчилер баштаар черлери коммерсантыларының садып турар баранныры-биле чоннуң үүгее хандырып шыдавайн турарыл?

Чоокта чаа Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуң малчыныарыга ажыл-агыйым аайы-биле барып чораан, амыдырал байдалын таныштым. Байдал ында кончуг дүшүренчиг, беш-алды ай иштинде акша холга албаан боор-дур, чүгле харын боттарының каш малының сүдүн ижип, эъдин чип олурар, а ажылдап каан акша чок, автолавка шуут келбес, малдың тускай эртемниглери утундурган. Черле ынчаш байдал чүгле көдээнің ишчилеринде эвес, нинтизи-биле берге-дир, аажок нарын-дыр. Мындыг байдалды дувүрээзинниг байдал-биле берүп, Көдээ ажыл-агый министерствозу, удуртукчуларывыс черле кандыг-бир хемчегни алыры негеттинип келген-дир деп бодаар мен. Шимченгир саарылга кылырының эптиг орудтарын дүрген тургузуп алыры чугула. Эрткен орууувсче хая көрүүп көрээлиннер, төрээн Тывавыска ажыктыг завод, фабрикалар-даа тудуп ап шыдавадывыс, хамык малывысты чиик өртекке чежечеже муңну Саян ажыр сүрүп бердивис, ол ышкаш өске-даа чиг эдивисти. Оода чадаарда макарон кылып үндүрүп, алгы-кеш, дук болбаазырадып шыдавас-тыр бис. Таптаашкындан чүнү алганывыс ол ынчаш? Ам бо берге үеде нарыыдап келгени бо-дур. Мындыг байдалдыг тура, чамдык эштер ам кээп, каш борбак мал-биле ангыланыр дээр-дир. Безин чадаарда от безин бүдүүп шыдаар бис бе? Оода бүт кырыга турып кээп, малдың баш санын бир сая чедир өстүрүп ап, завод, фабрикалардан тудуп алгаш, ынчан ам харын өскээр булганза эки эвес бе, аңаа кайы хире үе негеттинерин санап көөр херек. Үстүнде бижээн үүлдериң мөөн санаа-оналымдыр ийин. Бүгү-ле адыларны ангылавайн, чаңгыс ай мөөн күш тургузары чугула. Кижи бүрүзү думчуун болааш чыдыптар болза, келир үеним чаш ажы-төлү канчаарыл, канчаар амыдыраарыл? Оны база болзар болза эки.

Дарый-оол КУУЛАР.
Чөөн-Хемчик район.

УЧАСТОКТАРНЫ ТУРГУСКАН

Республиканың аңныыр-тывыш ажыл-агыйы—«Тыва аңныыр-тывыш» бүдүрүлге каттыжышкыны удавас эгелээр аңныыр сезонунга белеткелди чорудуп турар. Моон мурнунда чылларда бо каттыжышкынның улуг-улуг районнарга турган салбырлары кожа турар районнарының аңныыр-тывыш ажылын катай харыылап турган. Ам тус чер чагыргаларының негелдезин ёзугаар район бүрүзүнде аңныыр участоктарын тускайлап тургускан.

Чаа тургустунган участоктарда бир азы ийи кижи ажылдап эгелээн. Олар аңчылар-биле керээ чарары, оларны ок-чемзек-биле хандырары, тыпкан өлүктү хүлээп алыры дээш, аңныыр ажыл-агыйынга хамаарышкан өске-даа айтырыгларны харыылаарлар.

Бо аңныыр сезонунда ажыглап эгелээн база бир чаа үүл болза аңнаарынга болгаш дириннээринге сонуургалдыг кижилерге чаа билеттерни тыпсып эгелээни болур, Моон мурнунда чылларда штаттан дашкаар аңчыларга аңныыр биледин аңчылар болгаш балыкчылар нинтилели тыпсып турган. Көдээ черле, ылангыя ырак-узак районнарда чурттап, ажылдап турар малчыныарның, механизаторларның, ол нинтилелдің кежигүнүнге кирип алыры белен эвес айтырыг турган. Аңаа кирип алыр дээн кижи ол-бо черлерден шынзылганы алыр, дагдыныкчы-сүмелекчи ийи кижи херек дээш, оон-даа өске үүлдерни кылдыртыр турган.

«Тыва аңныыр-тывыш» бүдүрүлге каттыжышкынының удуртулгазы чоокта чаа участок төлөөлерининг ийи хүнүгү семинарын Кызылга эрттирген. Аңчылар-биле керээни чарарының, аңныыр-тывыш ажылын организастаарының, өлүктү болгаш өске-даа алгы-кешти сорттап хүлээп алырының талазы-биле практиктиг кичээлдерни семинарга эрттирген.

Сандро МААДЫ.

РосИТА — СЧТА МЕДЭЭЛЕРИ

МОСКВА. Россияның малчыныары келир кыжын белен эвес байдалга таварыжр деп турар: статкуркомнуң медээлерин ёзугаар алырга, бөдүүн болгаш чулуктуг мал чеминерин бир башка онааштыр амгы үеге чедир 10,8 мал чеминің единицазы кылдыр белеткеттинген бооп турар. Ол эрткен чылдың чогуур үезинге бодаарга, оон элээн хөй, ынчалза-да ол хире мал чеми малды чүгле аштадып-суксатпайн тударынга четчип болур.

Ассоциацияларның, колхозтарның болгаш совхозтарның хөй кезии оон ужурундан малдың продуктулуунуң немежиринге идегээр арга чок бооп турар. Ам кол-ла сорулга болза, малдың баш санын камгалап алыры болур. Ол нарын сорулга-дыр, үүге дээрге белеткеттинген мал чеминериниң хөй кезии багай шынарлыг бооп турар. Чижээ, соңгу-барыын болгаш төп районнарда белеткээн сигениң шынары дыка багай. Ол-ла черлерде чаъсталгышкынга таварышпаан сараат чок деп болур.

Ниттаарга Тюмень, Кострома, Иваново, Ярославль болгаш өске-даа чамдык областарда эрткен чиллыынган 20-20 хуу эвээштн белеткээн.

1990 чыл-биле деннээрге, хөөндектеп, кургаткан мал чеминерни үш катап эвээштн курлавырлаан. Оон чылдагааны сиген далганы белеткээрининг чарыгдалдарының улгатканы болгаш кыварчаар материалдарның өртээнин аартаны бооп турар. База бир нарын айтырыг болза, кышкы үеде мал чеминерниң пехтерин болгаш кухняларын ажылдадыр чарыгдалдарының дыка улгалары бооп турар. Үүгле күштүг дээн ажыл-агыйлар оларны ажыглап шыдаар.

МОСКВА. Эрткен неделяда Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин «Россияның «Новости» информация агентилелинин дугайында Чарлыкка ат салган. Россия Федерациязының иштики болгаш даштыкы политиказының информация хандырылгазын чедип алыр, россияннарның политиктиг, экономиктиг болгаш культурлуг амыдыралының дугайында медээлерниң бүгү хевирлерин ажыглавышаан, орус болгаш делегей хөй-нинтизиниге дыңнадып чедирери-биле РФ-тің Чазаанга «Новости» РИА-ның ажылчорудулгазын долу хемчээлдиг-биле катап тургузарын даасканн деп, Чарлыкта чугаалап турар.

База-ла ол хүн РФ-тің Президентизи Борис Ельцин «Россияның эртемденнериниге материалдыг деткимче дугайында» Чарлыкка база ат салган.

Президентиниң парлалга албаныының дыннатканы-биле алырга, Чарлыкта 1994 чылдың январь 1-ден эгелээш, Россияның эң шылгарангай эртемденнериниге тыпсыр ай санының бирээзи-ле 75 муң рубль беш муң акша шиналдарын болгаш эң талантылыг аныяк эртемденнерге бирээзиле 50 муң рубль бир муң стипендияларны тургузарын айткан. Ол стипендияларны 3 чыл чедир хуусаада тыпсырын көргеН.

1993 чылдың ноябрь 1-ден эгелээш, Россияның Эртемнер академиязының кежигүнинериниге академик деп эртем ады дээш 150 муң рубль хемчээлдиг шалынны болгаш корреспондент-кежигүнү дээш — 75 муң рубльди, а эртемниң база дээди өөредилге черлериниң бюджет хандырылгалыг организацияларының ажыллакчыларынга эртемнер доктору болгаш кандидады деп эртем аттары дээш төлевирни оларның албан-дужаал шалыныларынга 50 хуу хемчээлдиг ай санында немелде төлевирлерни докторааткан.

Россияның Медицина эртемнериниң академиязының, Россияның Кедээ ажыл-агый академиязының болгаш Россияның Өөредилге академиязының кежигүнинериниг эртем ады дээш төлевирлерни 1994 чылдың январь 1-ден эгелээш бедидер дугайында айтырыгны бир ай хуусаа иштинде көөрүн Министрлер Чөвүлелинге Чарлыкта дааскан.

ВЛАДИВОСТОК. Эртембүдүрүлгениң «Россия» каттыжышкынының Ыраккы Чөөн чүкте дуржулга станциязының специалистери фермерлерге тергиин белекти бергеннер. Олар картофельди болгаш ногааларны олуртун өстүрениниң биче хемчээлдиг бөлүк техниказын кылып тургускан.

Ол улуг эвес шөлге картофельди олуртурундан эгелээш, ажаан алырынга чедир улуг күш үнер ажылдарны механизастаар беш хевирниң сөөртүр херекселдериден тургустунган.

Ол чаа техниканы тараачыныың садын алырын чиигедири-биле крайның чагырга чери оон өртээнин чартын тус чер бюджединден немей үндүрүп бээриниң дугайында айтышкынны берген болгаш ол түүнү 1993-1994 чылдарның дужүдүн сайгарганындан төлөөр ужурлуг деп айтып турар.

НАДЫМ. (Тюмень область). Надым хоорайның Барыын Сибирьде эң улуг дээн бүдүрүлгелери, газ тывыжының эргелели тус черинің эң ырак-узак суурларының иижилериниге болгаш чурттакчыларынга улуг дузаны көргүзүп турар. Чижээ, эрткен неделяның төнчүзүнде эң-не ырак дээн «Надинск» совхозтуң турлаанга газ тывыкчыларының дөрт дугаар вертолёту барып чораан. Совхозка саргыга болгаш хүлүк-ымыраага улуг идик-хептери, ургуларын болгаш улуг кижилериниң идиктери, пес-таавыны, шайтаакпыны, даштыкыдан ургулар аъш-чемнерин чедирген. Ол бүгү чугула үүлдер халас үлеттингеН.

ИРКУТСК. Иркутск области амгы үеде тараа ажаан алышкынны эрткен чылдыңдан шалыпкын чоруп турар, ынчангаш сөөлгү хүннерге чедир ында тараа шөлдерниң 60 хуузундан дүжүттү ажаан ап четтигипкен. Ынчалза-даа комбайнарың август айның баштайгы он хонуунда шелче үнгенин барымдаалар болза, ажыл арай озалдап турар.

Байкал кавызының черлеринде «куруук-чай» дүжүп, чамдык районларда быскан хар чаан эгелей берзе-даа, ажаан алышкын ам-даа доозулбааны дувуренчиг бооп турар. Дүжүт база бир дески эвес: гектардан-на 5-10-дан эгелээш, 20 пентнер чедир алдыкын турар. Ынчангаш область бо чылын чүгле аъш-чемге эвес, харын база мал чеминге нинтизи-биле бир миллион ажыг тонна тараны немей садып алыр ужурга таваржыры чайлаш чок апарган.

УЛАН-УДЭ. Ол хоорайның ужар үүл заводунуң бүдүрүлге каттыжышкыны чиик америк вертолёттарны кылып үндүрериниң планнаан. Делегейде ат-сураа алгаан «Белла» дээр фирманың специалистери мурнунда дугурушканы ёзугаар Бурятияның найысылалында чедип келгеннер. Оларның сорулгазы — Россияның рынокунга идеген болур бе азы чок бе дээрзин шинчилеп көөрү болур. Америк специалистер Байкал аар ийиниң, Байкал кавызының, Якутияның болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң ужар үүл бүдүрүлгелериниге баар.

НОВГОРОД. Славная кудумчузунда ийи каът озалааш бажында эң баштайгы «Мечта» дээр курсинин эвес уруглар салы ажыттынган. Оон тургузукчулары школа назы четпээн урларны шуут чаа программа-биле кижизидер сорулганы салып турар. Үжен кижини кижизидип турар үш башкы англы дылды мык билир. Оон ангыда биче чаштар хореографияга өөренип, школаже киреринге белеткенир.

РосИТА—СЧТА-ның корреспондентилериниң медээлеринден.

Чоннуң кичээнгейинге

ЯНВАРЬ 1-ГЕ ЧЕДИР КҮШТҮГ

Кызыл. Тыва Республиканың национал банкызының дыңнадып турарыбиле алырга, 1961-1992 чылдарның иштинде хамаатыларга үндүрген акша билеттерин солууру 1993 чылдың август 31-де доозулган болуп турар. 1994 чылдың январь 1-ге чедир, 1, 3, 5 болгаш 10-нун акшалары эргилдеге артар.

Сан-хөө болгаш бүгү садыг-магазин черлеринде ол акшалар эргилдеге артар. Амдыызында ону солууруну дугайында чылдагаан чок.

Л. МЕЛЬЧУКОВА.
Кызылда национал банкының акша эргилдезиниң талазы-биле киллис эргелекчизи.

Чоокта чаа-ла Тыва Республиканың иштинге өжегерээн кижини өлүрген таварылгада кеземче харыысалгазын куштелдирер дугайында Президент Чарлык хүлээп алган. Ону күштүг кылдыр Россия Федерациязының Дээди Совединге бадыладып алырын чонга дыңнаткан болгай. Ынчангаш бо хүннерде өлүрүкчү херектер-биле, черле ынчаш өске-даа аар кем-херектер үүлгелиишкиннери-биле шыкгы демисел эрге-хоойлу камгалаар органнарның төп кичээнгейинде турар ужурлуг болу берген

Байдал негелде ындыг турбуже, чаа тургустунган Чаа-Хөл районда кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демисел ажылы ам-даа шуудап, бут кырыга тургустунмаан. Район чагыргазының иштики херектер килдизинин херектер истээр салбарынын ажылы дыка кошкак. Байысаакчыларның истеп каан херектериниң шынары багай. Кинти профессионал лицензиялыг куду, харын-даа мырыңай кээргенинг частырыгларны кылып хоойлуунуң эң-не болүүн негелделерни билбезиниң биле, чок-ла болза чүве тоовас, бот-харыысалгазының кошкаанындан хажыдып турарлар. Районуң улус судунче кирген херектериниң 47 хуузу амгы үениң көргүзүгдери-биле катап истелгеде чоруп турар. Чижээлээрге, кижи амы-тынынга четкен херектерден А. Монгуштуң, Э. Байырның, Б. Санааның херектери хоойлунуң негелделерни истелге үезинде шын күүсетпээнинден, судтан дедирленген. Оон түннелинде ындыг харыысалга чок байысаакчыларның буруузу-биле аар, айылдыг кем-херектер үүлгеткен кижилерниң шиитгели саадаар, херекте чыгдынган барымдаалар үе эрткени-биле будалыр боорвур. Шак мындыг четпес ажылдың үржүүндан төрелин, ажы-төлүн өлүрткен улуг качыгдал, когарала таварышкан кижилерниң шын кичеңнеп, хомудап негелде ааны турары чөптүг.

Шак мындыг таварылгаларда Тыва Республиканың Президентизиниң саналы-биле ындыг багай ажылдыг байысаакчыларга бүгү талалыг харыысалга оналары чугула дээнин үениң негелдезинге езулуг дүгүүп турар, ынчангаш ону чүүлдүгүүнүн детки̇п турар мен.

Районда кем-херектериниң үүлгелиишкини хүн бүрүде өзүп турда-ла, судче кирип турар чамдык херектериниң саны эвээш. Бүгү чурт берге экономиктиг байдалдан уштунуп чадап турда, улус ажыл-агый алырларында, ылангыя салыг шугумунда хоойлу-дүрүм хажыдымшкынары чок эвес, бар болгай. Ол дугайында чаңгыс-даа херек судче кирбейн турары чиктиг.

Чоокта чаа тургустунган район прокуратуразының кылып чоруткан хынаалдазының түнелди-биле алырга, хөй херектерни янзы-бүрү хоойлуга дүгүүр-дүүшпес чылдагаанар-биле истелге органнары соксадып турар таварылгалар барын илерээн. Ынчан кээрге, керээн шак ынчалдын соксаттырып алгаш, ажырбас чүве-дио адырам, аңаа салыптар дээш, херек үүлгеткен кижилер кезевейн турар. Харын-даа мырыңай амлажып, катап-катап айылдыг кем-херектерни үүлгедип болурлар. Бо четпес ажылдың түңнелинде кем-херек үүлгедир чоруктарның өзүп көвүдеп турарының бир кол чылдагааны мында дизе частырыг болбас.

Оон ыңай район чагыргазының иштики херектер килдизинин байысаалга салбыры айылдыг аар кем-херек үүлгеткен кижилерниң, мурнунда шиитпирип чораан, доктаамал чурттаар чери чок, ажыл, өөредилге чок улустуң херээн кылып тура, оларны хол үжүү бижиткеш салып үндүрүп турары хоойлуга канчап-даа дүүшпес. Ындыг кем-херек үүлгедиичилери судтаар үеин кээрге, кара туразы-биле судтан ойталап, келерезе тайга-сыныс дезин чоруй баарлар. Ол дезин чоруп турар үезинде база катап иниттилелге айылдыг аар кем-херектерни үүлгедип болур бе, болбас бе деп айтырыгта ол-ла байысаакчылар бадыткал берип шыдавас болгай. Мындыг янзылыг байдалдар судка кирип келген херектерни хоойлу езугаар көрүүнген хуусаада дүргеН сайгарып шиитпирлээринге улуг шаптараазынарны ужураштырып турар.

Үстүнде айттынган иштики херектер килдизинин четпес ажылынын талазы-биле районнуң чагырга черинге чоокта чаа хурал болган. Хуралдан илерээни болза, кол-ла чылдагаанары — кадрлар айтырыы шиитпирлеттинмээнинде болуп турар. Тускай эртемниг специалистер чедишпес. Оон ангыда удуртулга багай. Милиция начальнигин каш улаа солаан. Ынчангаш кымның-даа ажылче ханылап кирер, байдалды эки билип алыр, удуртулганы экижидер үезин чедишпейн барганы илдеп болган.

Айыттынган шугүмүүлелди Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу чогуур кичээнгейге ап, Чаа-Хөл район чагыргазының иштики херектер килдизинге боттуг дузаны чедирип, дүргеН, тодаргай хемчегларны ап чорудары бо үеде негеттинип келген.

Валентина ЛОПСАН.
Чаа-Хөл районуң улус судьязы.

Президентиниң Чарлыынга хамаарыштыр

ХООЙЛУ-ДҮРҮМНҮ ШЫҢГЫЫ САГЫЫР

◆ Октябрь 1–Улуг назылыглар хүнү ◆

ДАЛАЙГА ДАМДЫ ДУЗА

Россия Федерациязының Министрлер Чөвүлелиниң 1993 чылдың июнь 20-де «Улуг назылыгларның хүнүн октябрь 1-де демдеглеп эрттирер» дугайында тускай Чарлыы үнген соонда, кадыкшылга болгаш ачы-буян фондузунуң Тыва республика салбыры хамыктың мурнунда кыргандарга болгаш назылап кыраан дөргүл-төрелдериге хандырган, уттундурган, ажы-төлүнүң дузазындан хоочуннарга ыартыктаттырган хоочуннарга байырлалын таварыштыр Чазак болгаш хөй-иниги организациялары-биле демнежип алгаш, эки үүлдерни ол байырлалга уткуштур кылыр деп планнап алган бис.

Республиканың Кызыл крест иниттилели (даргазы С. А. Ондар) кыргаларга, ажыг-аржык хоочуннарга эм-таң болгаш чиик өртектиг шарыг материалдарын, эм оттардан кылган эмнерни дузаламчы кылдыр халас бээрин организастап эгелээн. Республиканың хоочуннарының болгаш дайын киржикчилериниң чөвүлели (даргазы Т. Ч. Норбу) хоочуннарга турасказаткан ужуражылга кежээлерин организастап турар.

Республиканың кадыкшылга болгаш ачы-буян фондузунуң ажылдакчылары бо улуг байырлалга уткуштур бажыңнарында чыдар, шимчей албас инвалид кижилерге дендир-үзүн, чигирни, колбасаны, хой эъдин далганнарга аймаан чиик өртекке бажыңнарына чедирип саткан. Бисте ындыг инвалид кижилер 47 турган болза, ам 60 чеде берген. Ол ышкаш боттары шимчеп, кылаштап турар, бирги белүктүң инвалидтери фондунуң садыындан боттарына хереглээн бараанналарны садып ап турар. Ындыгларның саны 190 чедип турар.

План ёзугаар фондунуң санында Тываның ат-алдарлыг артистери керээ-биле ажылдап турар. Оларның киржилези-биле марафон-концерттериң көргүзүүн ам-даа уламчылаар бис. Концерттерден кирген акша-хөреңгини бүрүү-биле инвалидтерге, хөй уруглуг болгаш амгы үеде чедимнес байдалдыг деп санадыр турар кижилериң дилег билдириишкиннерин барымдаалап, дузаламчы кылыр чамгыс удаа акшаны кире-шаа-биле берип турар бис.

Хоочуннарга турасказаткан дыштанылга кежээлерин моон-даа соңгаар организастаар. База ол ышкаш радио дамчыштыр хоочуннарга турасказаткан концерт-дамчыдылгаларның чагын киирерин планнадывыс. Аарыг-аржык, шимчевес чыдар инвалидтерге бичии-даа болза, дуза чедирери-биле фондунуң ажылчорудулгазынга улуг дузаны көргүзүп турар Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржакка инвалидтер-даа. фондунуң ажылдакчылары-даа өөрүп четтиргенивисти солун дамчыштыр илередип тур бис. Бо фонд бут кырынга туруп алзын дээш Президент 2 млн. акшаны бистиң агар саныысче шилчидип берген. Буянныг кижилериң буяны уттундурбас. Садыг талазыбиле акционерлиг иниттилелдиң даргазы Док Натпитович Сат фондуга 50 муң рубльди, «Тыва харылзаштырылга компаниязы» акционерлиг иниттилелдиң президентизи Байыр Тхлюшович Санчы 10 муң рубльди шилчиткен. «Шамбалыг» совхозтуң директору Сергей Төнгүрович Седен-оол фондуга дөрт хаванны, ийи хунан молдурганы берген. Ол мал-маганны күш кирер семирти азырап алгаш, кызыы столоваяга чем кылдыр хуулдурар бис. Сарыг шажынның нептерелкизи Борис Эренчинович Соднам фондуга ачы-буян көргүзүп, 100 муң рубльди шилчидип берген. Ол акша-биле албан черии септеп, чугайлап, аштап-арыглап алган бис. Ол дээш Борис Эренчиновичиге база өөрүп четтиргенивис илередип турар бис.

Кижи өзер, назын кырыыр. Кырый берген үезинде кижини кандыг өөрүшкү, кандыг муңгарал манап чоруурун кым билир боор. Ынчангаш улуг назылыг, аарыг-аржык, бертик-межел кижилерге буянныг чорук кылыры—кижи бүрүзүнге хүлээлге. Чымчак сеткилдиг улус узун назылыг болур деп бурган өөредиинде айыткан дээр чүве. Бурган өршээ, эки кижилер хөй-ле болзун! Бурган өршээ, буянкежик бай-ла болзун!

Ачы-буянның фондузу Чөөн-Хемчикте Хайыракан суурга, Чаа-Хөлдүң Ак-Туруг, Чаа-Хөл суурларга марафон-концерттерни көргүскен. Хайыракан суму чагыргазының даргазы Өнер Айыжьевна Сат марафонну эрттиреринге улуг дузаны көргүскен. Чон клуб долу. «Таспанчик Өшкү-Саар ырлап тур» деп концерт программалыг марафонга хайыраканчылар идепкейлиг киришкен. Марафонну үш харлыг үвүреш баштыг Айырак Анай-оол эгелээн. Бичии чаштың дидим эвес кылажы, оон чаш адыжында муң акша, Чыылгаанарның карааол чашта. Сагыш-сеткил дойлуушкуннуг ол чорук таанда чараш болган. Суму чагыргазы — 10 муң. суурда ортумак школа коллективи 30 муң рубльди шилчидерии аазаан. **Бистиң агар саныывыс: 700359. Кызыл хоорай, Тывасоцбанк, МФО 264192.** Акша-шалыңнар алган боор силер. хайыраканчылар, буянныар изиг көзүн хөмүрертпейн тур боор силер! «Экиргек кижиниң холу кажан-даа хоозурап куруглавас, улам бай чурттаар» деп орус улустуң үлегер чугаазын утпаңар.

Чаа-Хөл районуң «Найыралы» совхозунуң ажыл-ишчилери суму чагыргазының депутаттары, активчилери Л. К. Ооржак, Н. Д. Танзын, С. О. Доржу марафонга идепкейлиг киришкеннер. Совхозтуң дирекциязы 10 муң, иштики херектер киллдизи 35 муң, «Хүнчүгеш» ясли-сад 15 муң рубльди шилчилер болган. Иниттизи-биле чаа-хөлчүлер 360 муң рубльди шилчидерии аазаан. Эрге-чагырганың төлээлери Зоя Александровна Монгуш, Людмила Константиновна Ооржак бисти уттпайн турар деп бүзүрел турар бис.

Ачы-буян дээрге эн-не арыг сеткилдиг кижилериң аарыг-аржык, чедимнес кижилерге өөрүшкүнү, деткимчени көргүзери-дир.

Бистиң фондуга магазин, столоваядан ангыда, массаж кылыр эмчиниң база инити аарыглар эмчизиниң өрээлин база ажыдар деп түр бис. Ыраак-узак районнардан эмчиленгелер, аарыг-аржык инвалидтерге база хөй уруглуг нелерге хонуп-дүжер ийи өрээлли база дериип, ажыдар бис. Бо бүгү чүүлдериниң өтек-хөлезини чиик болур. Ол ышкаш фондунуң чанынга улусчу театрның ажылы эгелээр. Анаа киржирии күзээн бот-тывынгыр артистер 3-03-30 телефон-биле харылзажыр. Шин түргүзүп алган соонда, дыштанып хүннерде районнарже оюн көргүзүп ооруур аргалыг болур бис. Кирген орулга фондуга артар.

Республиканың ачы-буян фондузу Бельгияда херээжен чоинуң ачы-буян ассоциациязының даргазы Оттета Бердикт-биле тускай дугуржулганы кылып турар. Дугуржулга буде бээр чүве болза, ажыл-иживис келир үезинде чаа күүлдерге үре-түннелдиг болуру чугаажок.

Тываның бүдүрүлге болгаш аъш-чем продукт каттыжышкынының директору В. Г. Валыков, ораланчызы Т. Б. Кара-Сал, ъзт комбинадының директору В. М. Сайнит олар фронтуга улуг деткимчени берип турар.

Хоочуннар, инвалидтер хүнү октябрь 1-де болур байырлалга уткуштур улуг назылыгларга, хоочуннарга, инвалидтерге байыр чедирбишаан, оларга омакшылдыг болурун күзедивис.

Клара САГДЫ.

Ачы-буянның болгаш кадыкшылдың Россия фондузунуң Тывада салбырының даргазы.

БАШКЫ-ДАА, ЧОГААЛЧЫ-ДАА

Солун ажылдакчызы, журналист кижиниң ажылы чөрле ындыг-ла болгай, чай бар эвес. Баш көдүрер аргажок. Бир материалды сиңдириинче сиңиниге берген олурумда, «Болур ирги бе?» дээн бир үн дыңнап кагдым. Кириүп келиримге, дөртен чылдарның эгезинде Самагалдай школазынга чаңгыс класска өөренип чораан эжим Чамыян Көк-оол кирип олур. Бо чоокта оңбиле көрүп, ужуражып, хөөрешкен эвес. Оон назы-хары дөгүй берген, алдан ашкан. Ынчалза-даа чолдаксымаар, тырын мага-боду, шоваа карактары, эрес-омак, хулумзуруп чоруур арын-шырайы колдуунда өскерилбээн, ол-ла хевээр болду. Амыдыралга ынак, ажыл-ишчи, кеззеде омак-хөглүг кижилер ындыг-ла болгай, дек кырыыр эвес деп бодап олурдум.

— Чорук зайы-биле чораш, сеңээ кире дүшкеш, амыр-мендиң айтыптар боор бе дээш келдим — деп, Көк-оол Топуевич мээң чай чок орарымны көрүш, шала эпчоксунган хевирлиг чугаалайдыр.

— Ажырбас, ажырбас, бистиң ажылывыста чөрле төнчү бар эвес — деп, эжимни шала оожуктуруп кагдым.

Ажыл-иживис, амыдыралывыс дугайында аравыста элээн чугаалашкан соонда, шаанда бисти эртем-билигге өөредип, төлептиг кижилер кылдыр кижизидер дээш кыымак ажылдап чораан кончуг шыңгыы негелдиг, билии шыырак Дүпшүң, Лантутова, Чараш-оол болгаш өске-даа башкыларыыстың могаг билбес ажылын сактып олурдувус. Оларның биске чедирген ачы-буянын чүге дениээр боор. Бистеринің эртем-билиглерни чедип алырына караавысты ажыктан, амыдыралдың делгем оруунче кирген кижилер ол-ла болгай. Оларның авыралында назы-харывыс улгатыкыже чедир чонувуска бараан болуп чоруурувус бо. Ынчангаш башкыларывыска өөрүп четтиргенивистің эн-не үнелиг эргим сөстерин чугаалап олурдувус. Кады өөренип чораан аштеривисти утпаан, сактып чоруур бис. Ылангыя Василий Көпеёл, Алексей Аир болгаш өскелер-даа кончуг-ла дестүүмес, шимченгир ажычаңныг, өөредилгеге чүткүлдүг чорааннар. Сөөлүнде барган Василий Амырдаевич Көпеёл (ам бистиң аравыста чок) эртемден, Алексей Хунаевич Аир өврааглыг журналист болган. Бистиң өөрүвүстүң аразындан кандыг мергежилдиг кижилеон үнмээн дээр, оларны хөйү-биле санап, эвээш эвес макталдыг сөстерни чугаалап болуур.

Допчузу-биле чугаалаарга, бо хүннерде үндезилеп тургустунганындан бээр 220 чылын демдеглеп турар Самагалдайның школазынга өөренип чорааннар, ону доосканнар ортумак түскай болгаш дээди эртемнерни чедип алгаш, Тываның кайы-даа булуңунда чеднишкинниг ажылдап, бодунуң төрээн школазының, башкыларының, районунуң аттарын сыкпайн ажыктап чоруурлар.

Оларның бирээзинге калы өөренип чораан эжим Көк-оол хамааржыр. Ону барымдаалаш, оон дугайында солуннуң номчукчуларынга таныштырар бодап менээ тыптып келген, ынчангаш бо каш одуругларны Көк-оол Топуевичниң ажыл-ижинге, амыдыралынга тураскаатты.

Од чараш бойдус чурумалдыг О. Шынаага эрес-кежээ малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнгеш, бичиизинден тура төлептиг кижизидилгени алган, ажыл-ишке дадыгып өөренген. Кежээ кижиниң өөренирии эки болур дижир чүве. Чүге дээрге ол база-ла күш-ажыл-дыр. Самагалдай школазын дооскан соонда чөрле алызындан ажыл-ишчи кижи болгаш төрээн черинге тургустунган колхозка түр малчыннап ажылдай берген...

Ынчан школаларга башкы кадолар чедишпейн турган үе болгай. 7-8 класс дооскан кижилерни безин школаларга башкылаары-биле хаара тудуп турган. Бир-ле хүн Көк-оолду районуң улус өөредилге киллдизи келдирген болган. Ол үеде улустуң дыңнангыры амыр-ла, чүүү кыл дей-дир, күүседир апаар. Айыткан хуусаазында чеде халыда берген.

— Кызылдың башкылар билин бедидер институтта эге класстар башкылары белеткээр курс ажыттынган, ынаар өөредип чоруудар улустуң бирээзинге сени шилип алдывыс, чүү деп бодаар сен — деп, орта олурган дарганың бирээзи эптиг-эвилең чугаалаан.

Өөренирии күзеп чораан аныяк эр оон ойталаваан. Бистер аңаа база душчу бергеш, курска кады өөренип турдувус. Ынчан ол чээрби хар безин четпээн, чүгле 18 харлыг турган. Хып дээн аныяк эо дуржулгалыг башкылар Пуговкин, Пуговкина, Шагдыр болгаш өскелериндаа кичээлдерге берген тайылбырын эки шиңгээдип ап, онаалгаларын ак сеткилдиг күүседип келген. Оон ачызында ылангыя эге класстарга тыва дыл, сан башкылаарының методиказының теориязын болгаш практиказын ханыызы-биле өөренип алган. Бо талазы-биле шыырак билиглиг улустуң бирээзи турган.

Алды ай хуусаалыг курстуң санныг хонуктары билдиртпейн эрте берген, шылгалданы эки дужаагаш, эге класстарга башкылаар эргени алган. Оон кады өөренип турган эштери Барыын-Хемчиктен Допчаа, Дарыма, Чөөн-Хемчиктен Сорулга, Тес-Хемден Шаравин, Тере-Хөлден Артына, Доржу, Бай-Тайгадан Хертек болгаш өскелер-даа Тываның аңгы-аңгы булуңнарынче чоруткан.

Чамыян Көк-оол бодунуң өскен, төрээн черинге өөренип чораан Самагалдай школазынга 1949 чылдың август 15-тен эгелеп ажылдаар областың улус өөредилге киллдизинің эргелекчизи Н. Сердобовтуң ат салган дужаалын алган.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын бодунуң төрээн школазынга эгелээрге, хамык-ла чүве аңаа эргим, чоок, үнелиг болган. Ол бүгү аныяк башкыны хей-аът киирген, ынчангаш изиг күзелдни-биле ургуларны өөредип, кижизидер берге болгаш хүндүлүг ажыл-херекче шымнып киирикен...

Баштайгы чылында Көк-оол чамдык бергелерге таваржып туроа-даа, башкы болур салым-чаяан, күзел-сорук, эртем-билиг бар дээрзин школа коллективинге, ада-нелерге көргүскен. Оон бээр бүгү назынында келир үениң аныяк салгакчыларын өөредип, кижизидер буянныг херекке ажыл-чорудулгазын турасказадыр салым-чолдуг болган. Ам 43 чыл улус өөредилгезинің шугумунда ажылдап турар. Бо чылдарның дургузунда чеже хире өөреникчиин школа доостурганын башкы салаа базып санап, түнеп албаны кончуг хомудаачыг.

— Өөреникчилерим улуг кижилер болуп өзе берген, чамдыктарын шуут танывас болган-дыр мен. Кызыл, Тыва хоорайларга, Самагалдай, Каа-Хем суурларга болгаш өске-даа черлерге чоруурумга, «Экии, башкы!» дээн, арныы таныырым, адын, фамилизын билбезим кижилерге хаая эвес таваржыр-дыр мен. Чугаалажып келиримге, мээн өөреникчилерим чораан улустар боор-дур. Оларның багай эвес ажылдап, чурттап чоруурун дыңнааш, күш-ажылым ла тып алыр. Оон түткүлдүг ажылы кажан-даа халас барбаан, хөй нуруузунда эки түнелди берип келген.

— Өөреникчи бүрүзүнүң сагыш-сеткилинче ханылап кирер, хамыктың мурнунда «берге» кижизидилгелиг уругларже кол кичээнгейни угландырар. Оларның аажы-чаңының чажыттарын билип алган соонда, чүже кичээнгей салыры билдине бээр, ынчан бергелерни ажып эртери белен — деп, хоочун башкы чугаалап орар.

Тыва дылын өөреникчилер эки билип алырынче башкы доктаамал кичээнгейни салып чоруур. Оон кичээлдери солун эртер, тыва дыл болгаш тыва литературага хамаарышкан классан дашнаар хей ажылдарны чоруудуп турар. Чүге дээрге бодунуң төрээн дылын эки билип алырга, өске дылдарны өөренип алырыга ол дузалаар деп чүвени башкы билир, ынчангаш өөреникчилерни чагып-сургап-даа чоруур.

Көк-оол Топуевичниң башкы ажылының арга-дужулгазы улуг. Ол дугайында бо кыска материалга оон шупту-зун долузу-биле бижиири болдур. Оон чүткүлдүг ажылы кажан-даа халас барбаан, хей

Школа болгаш амыдырал

НАЙЫРАЛДАН ТУРГУСТУНГАН

◆ Сактыышкын ◆

Бии-Хемде Хадың суурнуң чырык чаагай школазы 50 чыл оюн демдеглеп эрттирер. Кадыг-дошкун дайын чылдарында орус-тыва найыралдан тургустунган школаның эрткен төөгүзү солун-даа, өөредиглигдаа. Чүс-үүс кижилер бо школаны дооскаш, Төрээн чуртувустуң ангы-ангы булуңнарында төрел чонунга бараан болуп ажылдап, чурттап чорчулар.

Төрээн школамның байырлалын эрттирер сураан дыңнаш, сагыш-сеткилим хөлзеп, аныяк-чалыы үем сактып, хайыралдыг башкыларым, кады өөренип чораан эш-өөрүм характеримга чайгаар-ла кестүүлеп кээрлер-дир. 50 харлаан школаның 1956 чылда 7-ги классының доозунчузу кижи болганымда, кыска сактыышкынымны номчукчуларга соңуургадым көрейн.

Ол үеде башкылар үүгле өөреникчилерге ханы билиг бээриндеп ангыда, суурнуң чурттакчыларынга янзы-бүрү темага лекция-беседа чоруткан, оюн-концерт көргүскен, суурнуң аныяктарын спортчу оюнларже хаара туткан, адаелер-биле чоок харылааны быжыглаан, дыштанып безин чай чок ажылдап турганнар. Суурда эн-не хүндүлелдиг кижилеривис олар үүе. Мээн сеткилимнин ханыында овуреквирлери, ажы-чайнары, чараш чаагай мөзү-бүдүштери чуруттунуп артып калган ынак башкыларымны сактып, аттарын адап көрейн: мээн өөренип турган үемде школа директору Илья Сергеевич Шулгин деп чолдаксымаар сынныг, бөдүүн, биче сеткилдиг башкы үүе. Кезээде хүлүмзүргүг арын шыпкан чорчур, ол башкының өөреникчилерге каржы чоруун черле көрбээн мен.

Орус дыл башкызы Мария Александровна Верещагина... Бодунуң эртемин ханы билир, орустап, тывалап чугаалаар, эвилең-ээлдек башкы. Бодум сүүрдан талыгыр ырак черге, кырган-ачамның өөнге өскен болгаш орус дылды шуут билбес турган мен. Башкымнын билдилиг солун кичээлдери, кызымак ажылының түннелинде орус дылга бижиптер, номчуптар, чугаалаптар апарганым улуг өөрүшкүм болган. Эриг баарлыг целеривис-биле демей эге класстар башкылары Алдын-кыс Дамбраевна Аранчын, Долзатмаа Сундуевна Маады (олар келээ ам аравыста чок), Екатерина Манчык-ооловна Оюн, спортчу оюнларга хандыкшылдыг кижилеривис-биле чоок харылаанны бижиптер, чугаалаптар апарганым улуг өөрүшкүм болган. Эриг баарлыг целеривис-биле оюн хайымнааны аңаа дыка өөрүнчүг болганы биллингир. Орлан аңаа хей-ат кирип, шыдыраанны улам-на ханызыбиле соңуургай берген деп болур. Үүе дээрге спорттуг «Спартак» эки тура ниитилелиниң маргылдаазынга ынчаардагы республикага тергиидеп турган, шыырак дээн шыдыраачы Оюн Чыртак-оолдун соондан ийги черин эзлээн аңаа бадыткал болган. Ол маргылдаа Орланның спортчу чеднишкининге база бир санны немээн болгаш ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат атты чедип алган.

Оюн соонда улуг эвес маргылдааларны болгаш соңуургалдыг ужуражыышкынларны санаваска, аныяк шыдыраачыга бичин чапсарлыг үе таварышкан. Ынчалза-даа оюн шыдыраа талазы-биле чогаадыкчы, тывынгыр чоруу улам-на байлакшып кел чораан. Ону алгаш көөрге, Орлан өске эгелекчи шыдыраачылардан чылып каар хамаанчок, харын олардан онзаланып, мурнап чоруп турганы илден-дир. Оюн үзүк-соксаал чок ойнап, ханы-даа дылывысты кампап, хүндүлеп, чоргаарланып чурттанар. Өске аймак сестер-биле холуваңар. Орустаза арыг орустанар, тывалаза арыг тываланар» деп, бисти чагып сеглээн сестери мээн сеткилимнин ханызында мөңгези-биле шыгжаттынган. Эртине башкының өөреникчилер кижизидилгезинге үүгле бодунуң чогаадып алганы арга-методун ажыглап турганыңа ам сактып орар-дыр мен. Бир эвес кадыг-бир тенекпей багай үүлгедиг кылыпкан болза, башкывыс классче хаваан дүүпкен, арын-шырайы кадыг-ширинн апарган кирип келгеш, өөреникчиниң адын адаан: «Бээр, өөрүң мурнунче үнүп келгеш, үүлгеткен «маадырлыг чоруун» чугаалап бер, азы сенң «чөвүрээ» медаль-биле шаңнаар үүе бе?!» дээр. Кужур тенекпей мятканындан арныбажы кызып, дер-бузу тектүп, чүнү кылыпканын өөрүп, бүүвүүзүн мишнир үүе. Шак мындыг «кеземчеи» эткен өөреникчинин катап тенектенгенин сагынмас-тыр мен. «Саазын маадырның» аксы-сөзүн алган соонда, башкывыс эзлдек, баштак чаныче эглип, кичээлди уламчылап киргиптер...

Ол үеде база бир онзагай үүүд — школаларга даштыкы дылдарны өөредип турганы болур. Сөөлүнде ону шуут казып каапканы дыка-ла хомуданчыг болган. Бичиң кижилер өске нация чонларнын дылын кончуг дүрген, беленибиле шингээдип алырын бодум херек кырында көрдүм. Бистиң школага немец дылды программаже киирген турган. Ийи өөредилге чылының дургузунда амыр-мендини солчуптар, аза бергенде чедер чернии айтырыштар, аштай бергенде ъып-чемни дилеп чиптер кылдыр шоору-ла дылдажыр апарган бис. Башкывыс Арнольд Иванович Маркс деп назы-хары улгады бергеи, бедик дурт-санныг, ёзулуг арыг немеп сөөктүг кижи үүе. «Дидир-дидир» деп чугаанын ачызында «тууттурган офицер», «чажыт разведчик» деп аравыста сымыранчыр бис. Ол башкының намдарын бистин суурувуска биллир кижи ынчан чок гүргаи деп сөөлүнде назылап келгеш билген мен. Арнольд Иванович шыңгыы, каржы башкы. Ооң эрттирген кичээлинге «ымыраа ужуп эртерге дыңналы бээр» шимээндааш чок, ыржым болур үүе. Башкыны хүндүлээр турганывыс ол-дур ийик.

Кижи амытан амыдырал аайы-биле каза-даа чораан, кандыг-даа байдалга таварышкаш, төрээн школазын, ынак башкыларын, школачы эш-өөрүн сактып кээри эдлептиг үүе чораан. Кижиниң назыхары улгаткан тудум-на, ынак башкылары, бодунуң хан-төрел акы-дүүмзы-биле демей-ле эргим, чоок апаар. Башкының мурнунда хүндүткел, харысалга, кезээде чадыы назын деп үүе кончут-ла шын боор-дур. Черге чедир мөгеер-дир мен, хайыралдыг башкыларым!

Мээн кады доскан чаңгыс классчы өөрлериимден Багай-оол Оюн, Дмитрий Бошкажык, Болат Маспык-оол, Нина Чамбыл, Салзынмаа Оюн өскентөрээн суурун өске черлерге солуайын ажылдап, чурттап чорлаа.

Хадың школазының юбилейин уткуштур буянныг башкыларымга, эш-өөрүмге база школаның чаа башкылар коллективиниге, келир үеже идегеливис — аныяк чаш салгакчыларывыска быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, чедишкинниерни күзээр-дир мен.

Маадыр-оол СЕДИПЕЙ.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң улуг даай-аававыс **Бичии Салбагаровна ОНДАР** 1993 чылдың сентябрь 25-те 60 хар харлаар. Ынак даай-аававыс Каа-Хем районнуң «Бурунгаар» совхозунуң малын чораан. Ам төлептиг дыштанылга — пенсияда турун турар. Эргим даай-аававыска ооң 60 харлаары-биле холбаштыр байыр чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, узун назы назылаарын күзеп тур бис.

Чыртакпаннарның уруг-дарыы: оглу, кени, уруглары, күдээлери, оларның ажы-төлү.

Бистиң ынак ачавыс **Борагай Чазылаевич ДАМДЫН** бо хүннерде 50 харлап турар. Ол бо үеним иштинде Эрзин районнуң Мөрен суурунга чүүү кылбаан дээр! Ол чоллачылап-даа, чылгычылап-даа турган, үргүлүү багай эвес түүнелдерлиг ажылдап чораан.

Аравыс 1977 чылдан эгелээш, бо хүннерге чедир чымыштыг-даа болза, ачы-буянныг ажыллы кылып—малчынап ажылдап турар. Ооң ажы-төлү дыка хей, ниитизи-биле үжен чыгыы кижи—11 төрээн уруглары, 12 уруглары-ның уруглары, ийи кенээттери болгаш 4 күдээлери бар бис.

Бистерни, бо хире хей уругларын, кара чажыыстан тура азырап, кижизидип, бүгү күжүн үндүрүп келгеш, амыдаа болза амыдырал-чуртталгавыска дузалап чоруур, сагыш човагыр чоруун көргүзүп турар. Ынчангаш ынак ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа түректе-ривистиң ханызындан изиг байыры чедирил, аас-кежикти чуртталганы эн узун назынын, кезээ шагда кадыкшылдыг болурун күзеп тур бис.

Төрүттүнген хүнүңер-биле, ынак ачавыс.

Хей уруг-дарыыңдан.

● ● ● ● ● ●

Бистиң ачавыс **Дармажап Васильевич ТЕРГИИН** сентябрь 28-тин хүнүнде 45 харлаар. Ол Чаа-Хөл районнуң Булун-Терек ортумак школазында үр үе иштинде электриктеп ажылдап турар.

Бистиң эргим болгаш ынак ачавыска ооң төрүттүнген хүнүнге үткуштур ажыл-ижинге улуг-улуг чедишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти болгаш каң дег кадыкшылды чүректиң ханызындан күзеп тур бис.

Хүндүткел-биле, өөнүн иштиг база ажы-төлүнден.

Бистиң эргим ынак ачавыс **Хажыт Салмыевна КУУЛАР** күстүн башкы айында 70 харлаар. Аававыс Барыын-Хемчик кожуунуң «Барлык» совхозунуң моон мурнунда ачсураглыг турган Бижиктиг-Хая сүт-бараан фермазынга саанчылап ажылдаан. Тыва Республиканың алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты эдилеп, Чазактың дээди шаңнады — Ленин ордени-биле шаңнаткан.

Ол амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, хей ажы-төлүнүн уруг-дарыын доруктуржуп, кижизидип чоруун буянныг кырган-ава. Аававыс кезээде чазык-чаагай, үнгенкирген чоннуг, амдыгаа чедир бистерни деткип, мал-маганы-выстыг тудуп, божа-хойтпаан, сүт-саржаан кылып, биске үнелиг чагыг-сөзүн берип олурар.

Аававыска, кырган-аававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр каң дег быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, узун назынны, өөрүшкү-маңнайны күзевишаан, сеткиливис ханызындан четтирген-ивистиң илередип мөгейдивис.

Ооллары: Борис, Михаил Ойнаровтар: уруглары: Валентина, Лидия, Нина, Айлаңмай база кенээттери, күдээлери, хей санныг уруглары-ның уруглары.

Чарлалдар бюрозу

СИЛЕРНИҢ КАПИТАЛЫҢАР ИДЕГЕЛДИГ КАДАГАЛАЛДА!

«Время-Инвест» компания силерниң капиталынарны идегелдиг камгалап-кадагалаар болгаш силерге улам-на улгаттыр көвүдедип бээр. Ынчангаш силерге чылда онаажыр немелде орулга 250 хуу чедер.

Бистин адрезивис: Кызыл, Красноармейская кудумчузу № 170-63. Телефон № 2-48-24.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

«Автомагазин» дээр тускай автомашинаны, кожар дерхекселдерлиг (тергежиреш, плиир, сиген кезикчизи, дырбаштар, чер чарар хекселдиг культиватор) КМЗ-012 биче тракторну; «Лысьва-1б» электри плитазын, «Лысьва» электри-газ плитазын садып турар.

Телефоннар № № 3-62-66 болгаш 4-16-40.

ЧАЛАЛГА

1993 чылдың сентябрь 26-да кежээкинде 18.00 шакта Тыванын В. Ш. Көк-оол аттыг шин театрынга сураглыг ыраажы

Сайынхо Намчылактың киржилгези-биле Австрияның **«Тироль»** дээр фольклор коллективинин концерти болуруи чарлап турар.

⊙ ⊙ ⊙ ✦ ✦ ✦ ✦

УАЗ «Вахта» дээр, экижидир кылган тускай автомобильди рынок өртектериинден чиик кылдыр туда акша төлевири чокка садып алырын силерге сүмелеп тур бис.

Ажыл шагының үезинде долгаар телефон 3-47-21.

ЧАРЛАЛ

Москваның гипноз школазының филиалы гипнозка өөредир талазы-биле 8-ки белүкке чылдаңы сентябрь 27-де 8.00 шакта катап эгелээр. Өөредилге дээш төлевир 50 мүн рубль. Ол ышкаш «Ребефингтиң» аргазы-биле кадыкшылдыгының 8-ки белүүнге чылда база үргүлүлеп турар. Бодунга коргаанны алгаш келир. 10 сеансының төлевири 10 мүн рубль.

Айтырар телефон 3-27-24.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Кызылдың эмчи училищезинин Кежикмаа Семёновна Сарыгларның адынга 1992 чылдын февраль 19-та тывысканы РТ 134929 серилыг, бүрүткээн дугаары 2662 дипломнуң читкениниң ужурундан, ону күш чок кылдыр саналар.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Өскенин мага-бодунда» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ:** «Шиитке кайда күш чогул» 10.00, 12.30, 14.30, 17.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кем-бурууг болаалдар» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Өлүмүг кылыктаныышкын» 14.30, 15.30, 18.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Скрипка хавы» операция» 9.00 шакта; «Сунезиннер ону шыдавас» 10.40, 12.40, 14.40, 16.40, 18.40 шактарда.

·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ· ·СПОРТ·СПОРТ·

ШЫДЫРААГА БОДАЛ ХЕРЕК

Ынчан 1980 чыл турган үүе. Тываның шыдыраачыларының соңуургалын хаара туткан бир болуушкун болган: ол дээрге ынчаардагы ССРЭ-ниң бирги чери дээш маргылдаанның чартык түүнел оюннарының болгаш Польшаның Лөөбляна хоорайында болган чурттар аразының маргылдаанының тиилекчизи, делегейиң эн-не аныяк дээн мастери Лев Псахистиң бистиң республикага келгени-дир... Делегей черделиг шыырак дээн гроссмейстер ынчаарда Тывага келгеш, хей кижилер-биле хары угда каш катап ойнавышаан, тыва улустуң эрте-бурун шагдан бээр нептереңгей оюну болур хөлшыдыраанын дугайында кашкаш лекцияларны номчаан.

Л. Псахистиң келгени-биле холбаштыр Тывага шыдыраа оюнунга соңуургал дыка калбарган деп дорт чугаалап болдур. Ооң-биле чергелештир сураглыг шыдыраачы тыва кижилериң шыдыраага үүге соңуургалдынын, барык кижи бүрүзүнүң ону хире-шаа-биле билирин элдепсинип чоруп турганын билир мен.

Кызылга чаа туттунган «Херел» спорт залга бо эрте-бурунгу оюнга соңуургалдыглар үргүлүү доллаур чыглып кээн турдулар. Аңаа-ла шыдыраага соңуургалдыглар, аңаа хандыкшылдыг кижилер, а ол ышкаш солуниарның фотокорреспондентилери, журналистер дээш, кымны ол хүннерде аңаа көрбээн дээр! Оларның аразында үүгле улуг назылыг, дуржулгалыг шыдыраачылар эвес, харын база разрядтыг, харын-даа мастерге кандидаттар безин аныяк гроссмейстерниң ойнаарынан ажыктыг арга-мергежилдерни көрүп, билип алырын күзеп турганы биллингир болбайн аан. Ынчалза-даа чаа эгелеп чоруур аныяк шыдыраачылар база хей кээп турганын билир мен.

Л. Псахистиң келген колла сорулгазы —шыдыраа оюнун чон ортузунга пропаганда-лаары, олче хей соңуургалдыгларны хаара тудары турган. Келир үеним делегей гроссмейстери, ССРЭ-ниң ийи дакпыр чемпиону бодунуң салган сорулгазын чедип алган-даа: ол хей кижилер-биле ужуражып, ойнап, бодунуң байлак арга-мергежилин көргүскен.

Маңаа ол хей оюннарның иштинде бир-ле дүрген салыр маргылдаанның дугайын чугаалаары база солун. Ам сактып олурарымга, «Херел» залга ооң-биле дыка хей кижи хары угда ойнаан. Л. Псахис боду кижи бүрүзүнден ийи минута эвээш үеде ойнаарын аазаан. Оюн дыка дүргеи эртип, кирижикчилериң хей кезии мастерге дораан-на уттурупкан. Ол долгандыр салып каан шыдыраа шөлдеринге барык ызырымайн, көштерни шалып-шалып кылып, кижи бүрүзүнүң ойнаар деңнелин дораан-на эскерип каар болган.

Ол оюнуң үезинде бүгү эвилелдиг келир үеде чемпиону бир-ле аныяк оолдун мурнунга ызырып, элээн хандыр боданыр ужурга таварышкан. Арткан кижилер уттургаш туруп чоруп, каш-ла ойнакчылар артканда, Орлан Донгактың мурнунга мастер элээн боданып турган, каш-ла секунда артканда, «хайым-дыр бис» деп саналдаан.

Орлан ынчан шыдыраага үүгле чаа хандыкшып, ону соңуургап өөренип эгелээн турган үези. Ынчангаш улуг мергежилдиг шыдыраачы-биле ооң хайымнааны аңаа дыка өөрүнчүг болганы биллингир. Орлан аңаа хей-ат кирип, шыдыраанны улам-на ханызыбиле соңуургай берген деп болур. Үүге дээрге спорттуг «Спартак» эки тура ниитилелиниң маргылдаазынга ынчаардагы республикага тергиидеп турган, шыырак дээн шыдыраачы Оюн Чыртак-оолдун соондан ийги черин эзлээн аңаа бадыткал болган. Ол маргылдаа Орланның спортчу чеднишкининге база бир санны немээн болгаш ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат атты чедип алган.

Ооң соонда улуг эвес маргылдааларны болгаш соңуургалдыг ужуражыышкынларны санаваска, аныяк шыдыраачыга бичин чапсарлыг үе таварышкан. Ынчалза-даа ооң шыдыраа талазы-биле чогаадыкчы, тывынгыр чоруу улам-на байлакшып кел чораан. Ону алгаш көөрге, Орлан өске эгелекчи шыдыраачылардан чылып каар хамаанчок, харын олардан онзаланып, мурнап чоруп турганы илден-дир. Ооң үзүк-соксаал чок ойнап, чаа-чаа шыдыраа аргаларын шиңгээдип ап турганы шыдыраага мергежил чадазын шалыпкыны-биле базып эртип, бурунгаарлаарынга улуг идиглиг бооп турган.

Ол үеде аныяк шыдыраачы бодунуң күзелиниң ийнги чадазынче «шураашкынын» кылган деп болур: амгы үеде Красноярскиниң хамааты тудуг төлевилелиниң тыва салбырының архитектору Орлан Донгаң чурттун спорт мастериниң кандидадының ийнги баллын чедип алыр аргалыг болган.

Ооң соонда Орланның шыдыраачы амыдыралынга базала үр эвес үеде ыржымнаашкын болган. Ону спортчу чадаже улаштыр бедип үнер үези манап турган! Ындыг үе келген-даа.

1990 аът чылы үнүп келген. Ол шыдыраачыга онзагай санны ажыткан. Аът чылы шыдыраа аңдының мергеи көштерни кылырынга идиг берген-даа чадавас боор. Ол чылын бистиң Тывага ийнги алдарлыг шыдыраачы —делегейге ат-сураглыг гроссмейстер, чурттун алды дакпыр чемпиону Михаил Нехемьевич Таль моорлап келгенин билир боор силер. Михаил Таль дээрге, шынап-ла, тоолдаштe ышкаш, уран арга-мергежилди-биле делегейиң эн улуг мастерлерин безин пат кайгадып, магадаткан шыдыраачы-дыр. Чогум-на ооң ужурунда бистиң республиканың спортчу амыдыралынга ооң келгени онзагай, ховар дээн болуушкун болган...

Хей кижи-биле ойнаарының сеансызы чоруп турган. Ол чок дээн дуржулгалыг улуг шыдыраачы 20-ги шөлде ойнап олурган кижиниң мурнунга элээн-не доктаап, боданыр ужурга таварышкан. Ол ужуражыышкын база катап «Херелге» болган үүе. Таль боданып туруп-туруп, бодунуң шилип алганы көжүн кылырының мурнунда карак шилдиг аныяк оолче көргеш, ийи-үш хире минутада көштерни база катап бодааш, шиитпир үндүрген. Бо удаада ол бодунуң эң кажар арга-зын ажыглаар боданы чугаажок.

Делегей чемпиону чораан улуг шыдыраачының ол кажар болгаш ханы бодалдыг көжүнге Орлан хандыр бодап көргениниң түннелинде шын харыны тып, шаап халдаашкыны ойтур шаап шыдаан! Ол дээрге Орланның шиитпирлиг удур халдаашкынының түннелинде чедип алганы ийнги улуг чедишкини болган!

Орлан Донгак бодунуң шыдыраага мурнундагызындан артык кылдыр мергежип, улам дуржулгалыг апарганын чеди дакпыр чемпион Марта Доржукаевна Донгактың шаңналдары дээш шыырак шыдыраачыларның маргылдаазынга үшкү удаа херек кырында көргүскен деп дорт чугаалап болур бис. Ол боду ук маргылдаа үезинде үшкү черже үнзеле, эки боор деп кордап турган болган. А херек кырында ындыг эвес: ойнап алышкының коэффициентизи ооң талазынче чайылган болгаш ол кол шаңналдың —аттын ээзи болур аргалыг болган!

Орлан Донгактын ол чедип алган шаңналы келир үеде алдан дөрт каракты «тайбың шыдыраа шөлүнге» чаа-чаа «походтаашкыннарга» чедишкиниг болурунче хей-аът киирген деп чугаалап болур. Ол аңаа республикада шыырак дээн шыдыраачыларның бирээзи дээрзин херек кырында бадыткаан-даа.

Ол бадыткал улам-на быжыглаттынган. Чоокта чаа бистиинге Республика хүнүн демдеглеп эрттирип турарының үезинде спортчу маргылдааларның программазынга шыдыраачыларның ужуражыышкынын база киргенин билир болгай бис. Орта Тываның бүгү районнарындан эң шыырак дээн, хоочун бежен ажыг кижи чедип келген. Орта Орлан Донгак база-ла бодунуң улуг арга-мергежилин көргүскен: республиканың ийи дакпыр шыдыраа чемпиону В. Асатов-биле кады кайызы-даа 30-30 баллды ойнап алгаш, тиилелгени чедип ап, бирги шаңналга төлептиг болган.

Ынчангаш бир эвес Орлан Донгактың шыдыраага хандыкшылы улам хаиылаар, бодунуң бо талазы-биле билини доктаамал белдир болза, ол келир чылдарда-даа эң шыырактарының одуруунда үнмес дээрзин үстүнде барымдаалар чугаалап турар-ды.

Владимир БУЗЫКАЕВ.
Кызыл хоорай.

◆ Эскертинмээн кижилер

БАШТАЙГЫЛАРНЫ УТПААЛЫҢАР

Тываның баштайгы чурукчуларының бирээзи Всеволод Ламаевич Тас-оолду чоок таныыр, билир чордум. Ол кончуг биче сеткилдиг, салым-чаяаныг кижи. Ам чораан болза 73 харлаар турган. Ооң төрүттүнген чери Барыын-Хемчиктин Бижиктиг-Хая мурнуу дужунда Суг-Бажы. Ам ында сүт-бараан фермазы бар. Аванның иези кырган-авам шаанда аңаа база чурттап турганын авам хөөкүй хөөрээр чорду. Кыргыралып ыолап чыдар кара сугдуг, алдын хээлиг хевис дег ногаан шыктыг дөргүнек-ле чораан.

Калган чурукчу бодунуң үезинде дыка-ла талантылыг кижи чорду. ТАР-ның мурнакчы малчыннарының, черле баштынчыларының портреттерин кончуг билдилиг чуруп турган. Ооң ынай Алачурттун Улуг дайынының үезинде эрес-дидим камгалакчыларның чурук-хөруктерин тка-шынарлыг кылдыр чуруп көргүзүп турду. Ооң ынай чалатпаан «аалчылар» — фашистиг ажелекчилерни, оларның кара сагыштыг күткүкчүзү — Гитлерни ол хевээр кылдыр чуруп, хей-ниитинин мурнунга ук шулбусту сойгаалааны рольдуг болган. Ооң хаванныы дег хаайын чыдаиле өттүр шапчыпканын улус көргеш, каттыржып шаг боор турду.

Бежен чылдарда Кызыл-Мажалыкка кожа чурттап турдувус. Ооң кадайы Елизавета Аверьяновна эге класстарга башкылап турган, ол кончуг ажылгыр, биче сеткилдиг педагог, ам-даа ында буянныг ажыл-хөрээн уламчылавышаан. Өг-бүленин эзлери Всеволод Ламаевичтаа, ооң кадайы-даа ынчан беш уругларын өөредип, кижизидип, төлептиг кижилер кылдыр өстүрер дээш кончуг кызымак ажылдап чордулар. Чүге дээрге ада-иези кандыг болдур, уруг-дарыы база ындыг болурун олар эки билирлер. Ооң ачызында дөрт оолдары, уруу Вера кончуг кижизиг, ада-иези ышкаш, төлептиг специалистер болганнар. Иннокентий, Всеволод (адазы-биле атташ) мурнакчы ажылчыннар, а Роман биле Юрий — журналистер. Чаңгыс кызы Вера — бухгалтер.

Амгы үеде Тываның баштайгы талантылыг чурукчузунун арыг адын мөңгежидип, оола төрээн черинден бир кудумчуну ооң ады-биле адаан болза эки-ле үүе-дир ийин.

Сандан САНДЮ.

Шулук кыдыраажындан

ЧУРТУМ КЫЗЫ

Чурттанган судалы ындыг, ырак чор мен.
Чугаа-домаан сагыжымда дыңналып чор.
Бүргег дээр дег, хөөнүм арай баксыраанда,
Бүдүү барып чуруун көргеш оожургаар мен.
Чылдар эртер, үе солчур, назын кырыыр.
Чыглып келгеш, хөөрежир үевис ам эвээжеп чор.
Бодалымда чаңгыс үүе мени черле кынчыктырбас,
Мону черле ажыы-биле чугаалап каайн.
Чалыы шаанче хая көрүп, боданып чор,
Частыыглар сенде-даа бар, менде-даа бар
Бүтпейн барган чурттанганы сайгарбайн көр
Бүдүү менче карак базып мендилеп чор.
Ажы-төлдүг, амыр-менди чурттап чор бис,
Алаагыгар чүвевис чок, чоргаар чор бис.
Чолдуг өйде төрүттүнген төлдеривис
Чоокшулажып, чурттай бээрин күзеп чор мен.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧҮДҮЛГЕНИҢ НАРЫН АЙТЫРЫГЛАРЫ

Шажын-чүдүлгени хей чылдар дургузунда чагырып-дужаар коммунистиг тергиидел үезинде хоруп турза-даа, чүдүлгелиг хелиннер, хамнарның ачызында ол читпээн. Сөөлгү үеде ажык-чарлыг чоруктун сайзыраанын-биле Кызыл хоорайда, кожууннарда шажын ниитилелдери тургустунуп, ламалар, хамнар хостуг ажылдап эгелээн. Кижилериң хай-бачыдын арыглаарынга, аарыг-аржык эмнээринге болгаш чоннуу улусчу чаңчылдарга кижизидеринге шажын ажылдакчылары улуг дузаны чедирип турар апаргаи. Даштыкы аалчылар, эртемденнер тыва чоннуң шажын-чүдүлгезин соңуургал, дугаанарга хөөу-биле кээп турарлар. Шажынның сайзыраарынга Ыдыктыг XIV Далай-лама башкының болгаш ооң төлээлериниң Тывага моорлап келгеш барганы улуг идигни берген.

Амгы үеде чаа хөгжүп эгелеп олурар чүдүлгевисте нарын айтырыглар хей. Рынок экономиказынче шилчилгелиг бо берге үеде шажын ажылдакчылары материалдыг шаптараазынарга хей таваржып турар. Кол айтырыг болза Тывада бар шажынны күрүне чергелиг хүлээп көөру, чаа конституция төлевилелиниге «Буддизм, хамизашкын болгаш христиан шажынар күрүненин» деп бижиири чугула. Шажынның эге билиглерин, философиязын ясли-садиктен эгелеп, школа, ортумак, дээди өөредилге чергелериниң программазынга киирип, аныяк салгалды мөзүлүг, буянныг чоруккa кижизидери үеним айтырыы апаргаи.

Эн берге үүл шажын ажылдакчыларының социал-камгалал чогунда. Шажын ажылдакчылары ажылдаар, чурттаар оран-сава чогундан бергедежип турарлар. Назыдап-кыраанда, аарып-аржаанда оларга кым дуза чедирери билдинмес. Бо айтырыгны ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак, Дээди Совет Даргазы К. А. Бичелдей өөренип көргеш, тускай доктаалдан үндүрер боор деп идегеп турар бис.

Тывага ханныг репрессиялар үезинде хүрээ-хиттерден хавыртынган дериг-хекселдерни, ном-судурну «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейинден болгаш ооң филиалдарындан оларның ёзулуг ээлери болур чаа тургустунган хүрээ-хиит черлериниче эгидер аргазын шажын дугайында чаа доктаалга өөренип көргеш, бижиир болза эки.

Ниити быжыг удуртулга чогундан кожууннарда болгаш Кызылда тургустунулаан шажын ниитилелдериниң аразында кандыг-даа харылзаа чок, тоо-быдаргай ажылдап турар. Тывага шажынны сайзырадыр талазы-биле концепцияны ажылдап кылыры чугула апаргаи. Шажын ажылын коммерция кылып, хуузунда ажык-кончаа киирип ап турар кижилер эвээш эвес. Бо кижилер шажынны сайзырадырынче бичии-даа сагыш салбас, ажык-кончаа бодаарлар. Шажын дугайында доктаалга мындыг кижилерниң ажылын хоруур кылдыр хүлээп алыр болза эки боор. Олар киирип турар орулгазын хей-ниити болгаш төп хүрээ тудуунче киирештирбээнин айтырга-ла четчир.

ТДЛТЭШИ баазазынга хам болгаш буддизм чүдүлгелерни шинчилээр салбырларны ажыдарын өөренип көрзе артык эвес. Чер-черлерде тургустунгулаан дуганнарның үнелиг дериг-хекселдерин камгалап-кадагалаарынче улуг кичээнгейни угландырза эки. Хуузунда шажын эдилелдерин шыгжап чоруур кижилер Тывада эвээш эвес. Өскээртен келген чорумал ламаларга ном-судурларны, хола бурганнарын өргүүтер кижилер бар. Чуртунуң буянын-кежиин өске кижилерге бербейн, бодунуң девискээринде дуганнарга өргүп, кадагаладып каар болза кедилиг эвес деп бе?

Станислав СЕРЕНОТ.
Хайыраканда дуган эмчизи.

Кызыл хоорай Красноармейская, 100, Индекс 667000 — АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505»

Тургузукчулар: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редакторнуң орадакчызы Н. С. БАЗЫР

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң орадакчызы) А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң орадакчылы), В. М. Сат, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келгей кижилер күзээр алыгер — 3-34-26; кол редакторнуң орадакчылары — 3-33-91.— 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; орадакчылары- 45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыгаар—3-34-19; - 3-34-98; чаетпур — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агый - 3-41-16; культура улус өөредилгезе болгаш чогаал —3-39.15 3-34-57; медээлер болгаш спорт —3-36-82; 3.34.57; оңулга- 3-34-39; 3-34.93; чагаа—3.39.03; корректорлар — 3.41-2 индуруукчулер—2-27.41; солун келбейн барганда — 3.57.9 3.14-94; бухгалтерия — 3.37.11

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлаалганын, медээлерин состуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чеченче бурутктеттингеи.

Бурутктеттингеи дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарының авторларының болаалдары редакцияның туружу-биле аүүшпейн барын болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш аске-даа ыынадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуларында № 1

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаалга амазы. Тиражы 19.850 Индекс 54240. Чагыг 180.